

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ԼՈՒՄԻՆԵ ԳԵՈՐԳԻԻ
ԱՐՅԱՆԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆ

Ժ.02.01 «ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ» ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՄԲ
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ ՀԱՅՅՄԱՆ ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ

ՄԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ- 2008

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտական խորհրդում:

Գիտական ղեկավար՝ քանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Լ.Շ Հովհաննիսյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ քանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա.Ե.

Սարգսյան

քանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Լ.Գ. Թեյլան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտ

Պաշտպանությունը կայանալու է 2008 թ. ապրիլի 25-ին՝ ժամը 14⁰⁰–ին, Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում գործող ԲՈՒՀ-ի 019 մասնագիտական խորհրդում:
Հասցեն՝ 0015, Երևան, Գր. Լուսավորչի 15:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2008թ. մարտի 23-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար՝

քանասիրական գիտությունների թեկնածու՝ Ն.Մ. Սիմոնյան

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Ուսումնասիրության թեմայի արդիականությունը:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմության, մշակույթի, լեզվի ուսումնասիրության կարևոր աղբյուրներից մեկը բանահյուսությունն է:

Արցախի բանահյուսությունը հայ բանագիտության մեջ առանձնանում է իր ուրույն դերով, ազգագրական ինքնատիպ նկարագրով, հնչյունական, քերականական ու լեզվաոճական առանձնահատկություններով, ճղխ բառապաշարով, բառապաշարի հնագույն տարրերով և բառիմաստային ուշագրավ իրողություններով: Ըստ այդմ՝ Արցախի բանահյուսության լեզվաբանական քննությունը կարևորվում է ինչպես Ղարաբաղի բարբառի պատմության ուսումնասիրության տեսակետից, այնպես էլ արցախյան մշակույթի, արվեստի, մտավոր ու հոգևոր արժեքների ճանաչողության ու գնահատության առումով: Դրանով է պայմանավորված թեմայի արդիականությունը:

Ուսումնասիրության նորույթն այն է, որ աշխատանքն արցախահայ բանագիտության ու բարբառագիտության հետազոտական ընդհանուր դաշտում լեզվաբանական քննության առաջին փորձն է: ***Արցախի բանահյուսության լեզուն Ղարաբաղի բարբառի գործածության անհատականացված տարբերակն է:*** Այդ հարթության վրա գուգահեռվում են բարբառի՝ իբրև բանագիտական իրողության և բարբառի՝ իբրև լեզվաբանական իրողության քննությունները:

Բանահյուսական ժառանգության գրավոր փոխադրումը բարբառին առնչվող որոշ խնդիրներ է առաջ բերում: Առաջին դեպքում կարևորվում է այն, որ *բարբառային մտածողությունը բանահյուսության գոյության հիմքն ու պայմանն է, նրա էությունը և ոչ միայն լեզվական միջոցը:* Ըստ այդմ էլ՝ բանահյուսական բոլոր նմուշները, բնագրերը չեն հավակնում լրիվ չափով արտահայտելու բարբառային, խոսվածքային առանձնահատկությունները, առաջնահերթվում է բովանդակային կողմը: Երկրորդ դեպքում կարևորվում է լեզվական գործոնը՝ *բարբառը բանահյուսական մտածողության նյութական միջոցն ու դրսևորման ձևն է:* Բանահյուսական յուրաքանչյուր նմուշ ի հայտ է բերում լեզվական այնպիսի իրողություններ, որոնք բնորոշ են սովյալ բարբառին ու կարևորվում են նրա պատմության համակողմանի ուսումնասիրության տեսակետից: Այս առումով անհրաժեշտ պայման է բարբառային, խոսվածքային առանձնահատկությունների պահպանումը:

Ուսումնասիրության փաստական նյութը: Ատենախոսությունը գրվել է Արցախի բանահյուսության՝ առ այսօր գրառված տպագիր և անտիպ (արխիվային) ստեղծագործությունների հիման վրա: Օգտագործել ենք նաև բազմաթիվ բարբառագիտական մենագրությունների, ազգագրական-բանահյուսական ուսումնասիրությունների (հայերեն, ռուսերեն), ինչպես նաև հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի բառամթերքն ընդգրկող բառարանների նյութերը:

Ուսումնասիրության մեթոդը: Նյութի քննությունը կատարվել է լեզվաբանության մեջ ընդունված՝ բարբառագիտական ուսումնասիրությունների մշակած սկզբունքներով:

Աշխատանքի տեսական և գործնական նշանակությունը: Ուսումնասիրության տեսական ամենակարևոր խնդիրը Արցախի բանահյուսական ժառանգության հիման վրա բանահյուսության լեզվի քննությունն է, որը, բարբառագիտական առումով կարևորվելուց գատ, ունի պատմական արժեք:

Բարբառային որոշ իրողությունների բացահայտման ու վերհանման համար բանահյուսության լեզվի հնչյունական, քերականական, լեզվաոճական

առանձնահատկությունների, բառապաշարային մի շարք իրողությունների քննությունն ու վերլուծությունը գիտագործնական արժեք ունի:

Աշխատանքի փորձարկումը: Աշխատանքի հիմնական դրույթները գեկուցումների ձևով ներկայացվել են միջազգային երկու, համահայկական մեկ գիտաժողովներում: Գիտական մամուլում հրատարակվել է թեմային վերաբերող հինգ հոդված:

Աշխատանքի կառուցվածքը: Ատենախոսությունը բաղկացած է 122 մերենագիր էջ կազմող հիմնական մասից (ներածություն, 4 գլուխ, եզրակացություն), բառարանից և օգտագործված գրականության ցանկից:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներածության մեջ հիմնավորվում է ուսումնասիրվող թեմայի արդիականությունը, ուսումնասիրության փաստական նյութը, տեսական ու գործնական նշանակությունը, ուղենշվում են աշխատանքի նպատակն ու խնդիրները: Ներածությունը ներառում է նաև ամփոփ ակնարկ Արցախի բանափյուսության գրավոր կենսագրության պատմական ընթացքի, բանափյուսական ժանրերի ընդհանուր բնութագրի և բանափյուսական նմուշների գրառման առանձնահատկությունների մասին:

Ըստ լեզվի ուսումնասիրության բաժինների՝ համալստասյան գլուխներով ներկայացրել ենք բանափյուսության լեզվական ողջ նյութը:

Առաջին գլխում՝ Ա. «Ղարաբաղի բարբառի հնչյունական համակարգի արտահայտությունը Արցախի բանափյուսության լեզվում» և **Բ. «Արցախի բանափյուսության լեզվի բառապաշարի առանձնահատկությունները»**, ներկայացրել ենք բարբառի և բանափյուսության հնչյունական համակարգերի տարբերությունները, դրանք պայմանավորող պատճառները: Բառային կազմի վերլուծությունը կատարել ենք՝ բառապաշարը տրոհելով ծագումնաբանական և իմաստաբանական շերտերի: Ըստ այդմ՝ առանձնացրել ենք որոշ ենթաշերտեր, որոնց վերլուծությամբ փորձել ենք բացահայտել այդ շերտերում ընդգրկված բառերի լեզվաբանական ու պատմագիտական արժեքը:

Երկրորդ գլխում՝ «Քերականական իրողությունների առանձնահատկությունները բանափյուսության լեզվում», քերականական կառուցվածքի վերլուծությունը կատարել ենք՝ զուգահեռելով ու վերհանելով գրական լեզու-բանափյուսության լեզու առնչության հարցն ու ազդեցության շրջանակները: Տրվում են նաև վիճակագրական որոշ տվյալներ, որոնք հստակորեն արտացոլում են բանափյուսական ստեղծագործությունների քերականական կառուցվածքի առանձնահատկությունները:

Յրրորդ գլխում՝ «Բանափյուսության լեզվի ոճական առանձնահատկությունները», ոճաբանական համակարգի առանձնահատկությունները քննել ենք ըստ ժանրատեսակների՝ վերհանելով նրանցում ոճական հնարանքների դրսևորման առանձնահատկությունները:

Չորրորդ գլխում՝ «Գրականագումը բանափյուսության մեջ», ամփոփ ներկայացրել ենք լեզվական բոլոր մակարդակներում դրսևորվող գրականացման դեպքերը, փորձել ենք տալ այդ բառաշերտի լեզվական արժեքը, որոշել դրան նպաստող ու այդ գործընթացը խթանող գործոնները, պայմաններն ու պատճառները:

Եզրակացության մեջ ամփոփել ենք աշխատանքի հիմնական արդյունքները, համակարգել ու ձևակերպել ենք կարևորագույն դրույթները:

ԳԼՈՒԽ I

«Հայերեն արմատական բառարանի» սովյալների² գրական հայերենում հնդեվրոպական ծագում ունեցող արմատների թիվը հասնում է 927-ի, որոնցից, ըստ մեր հաշվումների, մոտ 457-ը գործուն է բանահյուսության լեզվում (բարբառում): Վերջին շրջանում Էդ. Ադայանի, Գ. Ջահուկյանի, Ալ. Մարգարյանի, Լ. Հովհաննիսյանի և այլոց կատարած լեզվաբանական ստուգաբանությունները համալրել են հնդեվրոպական ծագում ունեցող բառերի շարքը մոտ 450-ով: Ընդ որում՝ դրանցից մոտ 200-ը Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարի միավորներ են:

Այդ շերտում կարելի է առանձնացնել մի քանի մասնաշերտեր.

ա. Գրաբարում չավանդված, բայց բարբառում առկա հնդեվրոպական արմատներ. Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ «սակավ են բարբառների պահպանած հնդեվրոպական այն արմատական ձևերը, որոնք բազակայում են հայերենի հուշարձաններում»³: Պատմագիտական ու լեզվաբանական առումով դրանք լուրջ նշանակություն ունեն և առանձնահատուկ տեղ են գրավում Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարում: Դրանցից են՝ *ապի(ափու), առե(սաստկական իմաստով), ³րց-³րցիլ, բուլ-պձօ, բուքի-պձօքի, գաղկ-կ'էղէլ, դմբոց-դմբօց, դնզգն-տղմբզէլ, թայ(մի տնտակ բանջար), թիթեն-թիթիրմաղէ, թնայ-թրնզթրնզալ, թոնթորայ-թրնթօրալ, թօռ(անձրև), լակ(թույլ, փչացած ձու), լամփա-լամփուշ, լապռ-լապուռ, լալ-լակ(հեղեղ), լեյալ-լձօլ, լակստնլ-լրաղգտէլ, լօք տալ, կալանչնլ-կրանչիլ, կլմբոս-կրլմբօգ, կոնձ-կրլնձ, կտիս-կրտէտ, կուլ-կուլ տալ, մալանչ(թղթի փայթիլ), մամ, մյուկ-մլաք, մրղրմօղ(ցնց), մնուգ-մօք, մօլ(ծուխ), շիվ-շէվ, նան-նանէ, շնք-շէք, շիլ-շիլ, շիպք-շիպք, շիվ-շէվ, պոլովնլ-պրլօլէլ, պուպուլ, սամի-սամիլ, սրլկրեկ(սահնլ), սուլուլ(սառք), գէթ-ցիթ, գէք-ցէք, ցլեպ-ցրլիփ, ցրթէլ, փմփիսնլ-փիսփիսուտէլ, փիփերտ-փիրփօտ-փձօնփձօտ* և այլն:

Լ. Հովհաննիսյանը հնդեվրոպական ծագում ենթադրող բառերի ցանկը մեծացնում է՝ ³գի, դօն, լէթվէլ, խրթրլօլ, ծօռնը, կէփ, կօռնը, հ³ սի, չավ անէլ/ածէլ, պրլ, պրլօր, սրլ էթա, սրտ, տիհ³ նիլ բառերով⁴:

բ. Բառեր, որոնք, ըստ լեզվաբանների ենթադրությունների, ծագումով ավելի հին են, քան գրաբարյան ձևերը՝ *ալտոդ-հրլէվուր, անիծ-հանէծ, արքենայ-հ³ռփիլ, նրի-հերէ, որ-հօր, սվ-հու, նրդիկ-հձօրթ, նրանի-հրնրակ, անցաննլ-հրնզրնէլ, նրք-հիք, ինչ-հինչ, նրինչ-հերնէջ, ոլոր-հձօլնր, հորթ-հորթ(կրթթ)* և այլն: Նման ենթադրության հիմք է տալիս *հ* նախահավելվածի առկայությունը, որն ունենի նաև նախալեզվյան համապատասխան բառերը⁵: Էդ. Ադայանը նշում է, որ «բարբառային ձևերի նախահունչ *հ*-ն հետագա հավելում չէ, այլ նախնական *հ*-ի պահպանումը»⁶: Իսկ Հ. Մուրադյանը գրում է. «Պետք է կարծել, որ հայերենի նախապատմության ինչ-որ շրջանում արևելյան տարածքի բարբառներում բառակզբի ձայնավորից առաջ եղել է խուլ *հ*-ի հավելման մի որոշակի միտում, որը հետագա զարգացում է ապրել սահմանափակ տարածքում»⁷:

² Աճառյան Հ.Տ., Հայերեն արմատական բառարան, 1-4, Ե., 1971-1979:

³ Ջահուկյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 274:

⁴ Հովհաննիսյան Լ.Շ., Մի քանի նկատառումներ հայերենի իրանական փոխառությունների տարբերակման վերաբերյալ, ԲԵՏ, հ.2, Ե., 1984, էջ 116:

⁵ Աճառյան Հ.Տ., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 1, Ե., 1940, էջ 119-122:

⁶ Ադայան Է.Բ., Բառաբանություն և ստուգաբանություն, ՊԲՏ, հ.2, Ե., 1973, էջ 23:

⁷ Մուրադյան Հ.Դ., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, Ե., 1982, էջ 319:

Արանց նախաձայն հիմքի դիմաց *h* ունենք՝ *անդ-հանդ, նալ-հրէալ, ուղի-հրդէ, ուղուկ-հրդուկ, ոսի-հոսի, աննր-հաննր, ոջիլ-հձօջձօլ* բառերում: Բայց *h*-ով բարբառային ոչ բոլոր ձևերն են, որ ավելի հին են: Այս խմբի մեջ ներկայացրել ենք հնագույն ձևերը:

գ. Բառեր, որոնք գրաբարում չունեին *ն* հավելվածը, բայց բարբառում ունեն՝ *թծիծ-պտեզ⁹նը, բռռ-պնռնը, խլնգ-խլեզ⁹նը, սինձ-սիզնը, անդամ-անթէմնը, բորթոս-փրոփեշնը, բռինչ-փռշնը, խնժ-խեժնը, հալ-հալնը, մամուռ-մամուռնը, գորտ-կէքնուկ* և այլն: Լ. Հովհաննիսյանը այդ կապակցությամբ գրում է. «Բարբառում նկատվող այս երևույթը ոչ թե բարբառային նորամուծություն է, այլ հնուց եկող նորամուծության օրինաչափության արտահայտություն: Հնարավոր է նաև, որ բարբառներում *ն* ունեցող որոշ բառեր, որոնք գրաբարը պահել է առանց *ն*-ի, իրենցից ներկայացնում են հայերենի տվյալ բառի ավելի հնագույն տարբերակը, որը գրաբարը չի պահել»⁸:

դ. Գրաբարյան արմատական ձևեր, որոնք բարբառում հանդես են գալիս բաղադրյալ կազմությունների մեջ՝ *ալի-հրլէվուր, այրի-իրփիվէրի, այգ-ինք⁹նալլիդ, դեղ-խիներէդնը, գաղտ-կ⁹ղխտղիջօնը, թիթնա-թիթիրմառէ, թնրթ-պրիկպթեր, տրկպթեր, այլ-³լնր, արնգ-իրիք⁹նակ, զիլ-կլլօլէլ* և այլն:

ե. Գրաբարյան բաղադրյալ կազմություններ, որոնք բարբառում հանդես են գալիս արմատական ձևերով՝ *արքայ-³րք, սարիք-սարդ-սար(էլ), հոլով-հոլ, ճառագայթ-ճրք³ ք(իլ), ճնլնլ-ճրլ(էլ), շուրջ-շօռ, պնպէն-պէն, զգնստ-զգնտուկէն(ալ)* և այլն:

զ. Բառեր, որոնք գործածվում էին հին հայերենում, ունեն նրանից տարբերվող հնչյունակազմություն և պահպանվում են քիչ թվով բարբառներում, այդ թվում նաև Ղարաբաղի բարբառում՝ *կձօն տալ-կրակը բորթրթն, հափուռ, քիթկալ, ցիթուս(ցայթ+ուս), կրզնրվէլ, քոնթալ կ⁹ալ, հարուկ-հարու տալ(պոզահարն), լնտուլ-լօպլէլ, բորթ-պրփեէլ, կրծնլ-կ⁹օրծէլ, կաղին-տրկօղէն, շէղ-շաղվէլ, շնշտ-շ³շտ, ճնտ-ճօտ* և այլն:

2. Բանահյուսության լեզվի բառային կազմում մի մեծ խումբ են կազմում *փոխառությունները*, որոնք բարբառին են անցել անմիջապես փոխատու լեզվից: Բառերի այդ շարքը իր մեջ ընդգրկում է արաբական, պարսկական, թուրքական, ռուսական փոխառությունները: Բանահյուսության լեզվի բառապաշարում դրանք հաճախական կիրառությամբ կայունացել են, որի արդյունքում մայրենի բարբառի համապատասխան միավորը, շատ հաճախ կորցնելով գործառական ակտիվությունը, դառնում է սակավ գործածական կամ պարզապես արտամոլում է:

Ըստ Ար. Սարգսյանի «Ղարաբաղի բարբառի բազատրական բառարանի» տվյալների⁹՝ *արևելյան լեզուներից կատարած փոխառությունների* թիվը բարբառում (նաև բանահյուսության լեզվի բառապաշարում) հասնում է մոտ 3000-ի: Ի հակադրություն դրա՝ *ռուսերենից փոխառյալ բառերը* բանահյուսության բառապաշարում մեծ թիվ չեն կազմում և չունեն գործառական նույն ակտիվությունը: Բարբառում դրանց թիվը հասնում է մոտ 1500-ի¹⁰, իսկ բանահյուսական ստեղծագործություններում այն չի անցնում 500-ից: Փոխառությունների ներգործությունը մեծանում է, երբ նվազում է

⁸ Հովհաննիսյան Լ.Ը., Գրաբարի և Ղարաբաղի բարբառի առնչության հարցի շուրջ, ՊԲՀ, հ.1, Ե., 1977, էջ 141:

⁹ Սարգսյան Ա. Յու., Ղարաբաղի բարբառի բազատրական բառարան/ձեռագիր/:

¹⁰ Տե՛ս նույնը:

պնտական լեզվի ազդեցությունը, սովյալ դեպքում՝ գրական հայերենի: Դրան նպաստում են ամենից առաջ պատմահասարակական պայմանները: Այսօր փոխառությունների գործածությունն աստիճանաբար սահմանափակվում է. դրանք այլևս դադարում են կենսունակ լինելուց: Եվ հակառակը՝ բարբառ, բանահյուսության լեզու մուտք գործած ներքին ոչ միջնորդական փոխառությունները, որոնք առաջացել են հայերենի արևելահայ գրական տարբերակի ներգործման և միջբարբառային ազդեցությունների հետևանքով, ավելի գործուն ու կենսունակ են դառնում՝ պայմանավորված արդի գրական հայերենի ակտիվ ներգործությամբ:

3. Բանահյուսության բառապաշարում լեզվական ու ռճական առումներով կարևորվում են այն փոխառությունները, որոնք փոխատու լեզվից նույնությամբ մեջբերված են խոսքի մեջ: Այդ կարգի բառերը չեն ձուլվում մեր բառապաշարին և իրենց ձևափաստային հատկանիշներով համարվում են օտարածին բառեր՝ **օտարաբանություններ**: Օրինակ՝ *խորովածից մի կտոր էլ թուրքն ա ուտում ա հայիլ-մայիլ կտրում: Շատ լավն էր: -Այ էրմանի, բու անթիզա շնյ դը*¹¹: *Թուրքն ասում ա՝ էրմանի դեյիր՝ նա շիշ յանսրն, նա ջյաբաբ*¹²:

Գրեթե բոլոր օրինակները փոխատու ժողովրդի բանահյուսական նմուշներ են՝ առածներ, թևավոր խոսքեր, դարձվածքներ: Արցախի բանահյուսության լեզվում այդպիսի գործածությունները սակավադեպ են, բայց կարևորվում են սովյալ ժողովուրդների լեզվի ու մշակույթի, նրանց ապրած հասարակական ու տնտեսական պայմանների ուսումնասիրության տեսակետից:

ԲԱՈՒՄՍԱՏԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՅԱՆԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐՈՒՄ

Բանահյուսության բառապաշարը հատկանշվում է բառիմաստային հետաքրքիր իրողություններով, որոնք բնութագրում են բառապաշարի պատմական զարգացման ընթացքը: Այդ բառաշերտի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու բարբառի, բանահյուսության լեզվի բառապաշարի իմաստափոխական տեղաշարժերի, բառապաշարի իմաստաբանական համակարգի զարգացման ընթացքի որոշ երևույթներ:

Առանձնացրել ենք բառիմաստային որոշ ենթախմբեր.

1. Բնիկ հայերեն բառեր, որոնք բանահյուսական ստեղծագործություններում իմաստափոխական ուշագրավ առանձնահատկություններ են դրսևորում՝ հանդես գալով ինչպես գրաբարյան, այնպես էլ նրանից տարբերվող նշանակությամբ, երբեմն էլ միայն փոխաբերական գործածություններում պահպանելով գրաբարյան իմաստը (բառերի բացատրությունը տրվում է ըստ Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի»):

Ընենք որոշ բառեր:

Բառ>պառ բառը բանահյուսական ստեղծագործություններում իր հիմնական՝ «խոսք» նշանակությամբ քիչ է գործածվում: Այն փոխաբերաբար ստացել է «վերաբերմունք» նշանակությունը և հաճախական կիրառություն ունի այդ իմաստով:

Գերփնի>ղորփել՝ բառը «կործանել, կողոպտել» իմաստով գործածական է **վեր** **ղորփել՝**, **ղորփած** **պիրիլ՝** հարադրություններում, բայց ավելի հաճախական է

¹¹ Հարությունյան Լ. Հ., Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, գիրք II, Ստեփ., 2004, էջ 88:

¹² Տե՛ս նույնը:

մասնավորված՝ «*պինդ-պինդ քորել, պոկելով, ցավեցնելով քորել*» իմաստով կիրառությունը:

Գիր-կիր-ը բանահյուսության մեջ պահպանել է «*տառ, գրություն*» իմաստը, նաև տարածված է «*կախարդանք, ճակատագիր*» իմաստով գործածությունը:

Դառնալ>տղեռնալ՝ բառը գործածական է նաև «*կատաղել*» իմաստով: Հր. Աճառյանը այդ բառի արմատը համարում է **դառնալ-ը**՝ «*կծված, խայթված*» իմաստով, «*որ սակայն դառնալ բայի մի նոր իմաստն է ներկայացնում*»¹³, ընդ որում՝ Հր. Աճառյանը բացատրում է այդ երկու բառերի միջև եղած ընդհանրությունը: Իսկ Այ. Մարգարյանը նշում է, որ **դառնալ-ը** «**դառնալ բայի անցյալ դերբայն է, որ գրաբարից մասամբ խոտորվելով դարձնալ-ի փոխարեն արտահայտվել է դառնալ ձևով»¹⁴: Բառն իմաստային աղերս ունի **տռոն** բառի հետ. **տռոն** նշանակում է «*կապ, չվան*», որից էլ **տռոնիլ**՝ «*չվանով կապվել*»: Սա կարող է հիմք տալ կարծելու, որ նրանք միևնույն ծագումն ունեն: Ըստ Էդ. Աղայանի՝ **տռոն-ը** «*ծագում է *der արմատից և նշանակում էր «կաշին քերթել, ճեղքել*»: Հայերենը ծագում է *dor ձևից: **Տռոն** նախապես նշանակել էր «կաշվե պարան, փոկ»¹⁵: Մենք հավկած ենք կարծելու, որ **տղեռնալ-ը դառնալ** բայն է, իսկ «*կատաղած*» իմաստը փոխաբերական գործածությամբ առաջացած իմաստ է, որն արդեն գիտակցվում է իբրև բառիմաստի փոփոխության արտահայտություն:**

Ել(*ներսից դուրս գալը*) բառը բարբառում ունի «*նռայով թափվել*» իմաստը՝ **իլել**՝, որից էլ առաջացել է «*լցվել, թափվել*» ընդհանրական փոխաբերական նշանակությունը:

Եռ (*նռայ, նփուիլ*) բառի վերաբերյալ Աճառյանը տարբերում է 2 խումբ՝ **եռ և հեռ**: Առաջին խմբի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք ունեն «*կռիվ*», «*բարկություն*», «*ոխ*», «*նախանձ*» նշանակությունները, իսկ երկրորդ խմբի մեջ՝ «*շարժիլ, երևրայ, տատանիլ, սխալիլ*» նշանակությամբ բառերը: «*Ղարաբաղի բարբառում նռայ բառը հեռայ ձևն ունի, ինչ որ ապացուցանում է եռ և հեռ արմատների նույնությունը*»¹⁶:

Ընտրել>հրնդրել՝ բառը պահպանել է «*լավագույնը ընտրել*» իմաստը և բառիմաստի նեղագումով ձևեր բերել «*հատիկների, կանաչեղենի միջից կնդոտի հեռացում*» նշանակությունը: Առավել հաճախական գործածվում է վերջին նշանակությամբ: Բանահյուսության լեզվում փոխաբերական կիրառությամբ է ստանում գրաբարյան իմաստը:

Թան-ը «*ապուր*» նշանակությամբ բանահյուսական ստեղծագործություններում չի գործածվում, այն ունի «*ըմպելիք*» իմաստը: «*Ապուր*» իմաստով գործածվում է **թան** բառի գործիական հոլովածակը՝ **թանալ-ը** (*թանով, թանից պատրաստված ապուր*): Որոշ դարձվածներում **թան-ը** պահպանել է «*ապուր*» նշանակությունը, ինչպես՝ *թան ծամել*, *թան ծրմել*՝ *ա ընգրնել*, *թանէն թրթո ասել*՝ (վերջինում կարող է գիտակցվել և՛ որպես ապուր, և՛ որպես ըմպելիք) և այլն:

Լանջ>լնջ-լինջ՝ բառը «*կուրծք*» իմաստով սակավ գործածություն ունի: «*Լեռան լանջ, գոգ*» իմաստով կիրառությունն ավելի հաճախական է:

Բանահյուսության մեջ **կայծ** բառի փոխարեն «*կրակի կայծ*» նշանակությամբ գործածվում է **պած**՝ բառը, իսկ **կած**՝ նշանակում է «*չոգ, շատ տար*»:

¹³ Աճառյան Հ.Հ, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 2, Ե., 1973, էջ 413:

¹⁴ Մարգարյան Ա.Մ., Բարբառային մի քանի բառերի ծագման մասին, ԲԵՏ, հ.2, Ե., 1972, էջ 240:

¹⁵ Աղայան Է.Բ, Նոր ստուգաբանություններ, ՊԲՀ, հ.4, Ե., 1967, էջ 32:

¹⁶ Աճառյան Հ.Հ, նշված աշխատությունը, էջ 29:

Շաղիլ բառը «*շփոթուիլ, սխալիլ*» իմաստով պահպանվել է *վ* ածանցով կազմության մեջ՝ **շաղվել**: **Շաղել**՝ ձևով ունի «*կաթը կտրվել*» իմաստը:

Պտուկ>պրոտկ բառը «*ծիլ, բողբոջ*» նշանակությամբ կիրառվում է բանախյուսական ստեղծագործություններում: Բայց հիմնականում գործածական է «*գազաթ, կատար*» իմաստով: Հաճախական է նաև **պրոտկ** արմատից կազմված **պրոտկել**՝ բայի «*ծազել, ծնունդ առնել*» իմաստով կիրառությունը:

Պուտ>պօծու-ը բացատրվում է՝ «*այտումն փորքիկ ի վերայ մորթոյ(իմաս՝ բշտիկ)*»¹⁷: Նույն բառահոդվածի գավառական տարբերակներում Ղարաբաղի բարբառի համար նշված է՝ «*մեղրով, դոշաբով կամ թուպով շաղախված և գունդ-գունդ չորացրած փոխինդ (սի բթունցքի մեծությունը)*»¹⁸: Բառի այդ իմաստով գործածության հանդիպում ենք բանախյուսական նմուշներում: Ինչպես՝ **Պօծու ա ըրայ, սինումը շարայ**: Բառիմաստը ընդլայնվել է կցորդության հիմունքով **պուտ** են անվանում հագը՝ կոլոլած պանրով, և, ընդհանրապես, այն նշանակում է նաև «*կոլոլած պատառ*», իսկ **պօծուիլ**՝ «*կոլոլով փաթաթել*»:

Տամուկ-տամկանալ>տըմկել՝ բառը «*խոնավանալ*» իմաստով սակավ գործածական է, բարբառում լայն կիրառում ունի «*փափկել, կակդել*» և փոխաբերական «*մեղծիմահ*» նշանակություններով:

Օթ>օթի (գիշեր) բառը բարբառում գործածվում է «*խավար, մութ*» նշանակություններով: Փոխաբերաբար ստացել է նաև «*խոժոռ*» իմաստը, որի գործածության հաճախականությունն ավելի մեծ է: Համանուն **օթ** բառը ունի «*հագուստ*» նշանակությունը, բայց բանախյուսական ստեղծագործություններում այդ կիրառությամբ չենք հանդիպել:

Բառիմաստային այս խմբի մեջ կարելի է ներկայացնել հնագույն այն փոխառությունները, որոնք պահպանում են գրաբարյան բառիմաստը և ունեն նաև նրանից տարբերվող նշանակություն:

Ժիժի>ճիճի (ճպրո) բառը ունի և՛ «*ճպրո*» իմաստը, և՛ «*շատախոս*» հատկանշային իմաստը: **Ժիժի** ձևով պահպանված է **ժիժիպապա** բառում, որ նշանակում է «*ծամածություն, շաղակրատանք՝ ծամածություններով*»:

Խոտոր>խուտորու բառը գործածվում է «*դատարկ, անտեղի, անպիտան*» նշանակություններով:

Կարկաթ>կուրկուփ (բերանը պապանձուած) բառը բարբառում գործածվում է հարադրության մեջ **կուրկուփ կ'ալ**, և ունի «*սակվել, պապանձվել, լեզուն բերանում չորանալ*» իմաստը: Գործածական է նաև դրանից կազմված **կուրկուփել**՝ բայը: **Կուրկուփ կ'ալ** հարադրությունն ունի «*չորանալ*» ընդհանուր իմաստով գործածությունը:

Պարապ>հրաբարապ բառը բանախյուսական նմուշներում կիրառվում է «*անգործություն*» նշանակությամբ: Այդ բառից կազմված **հրպրապել**՝ բայը ունի հակառակ իմաստով կիրառությունը:

Վեթև>վր'թե բառի «*բզնգ*» իմաստը պահպանվել է բանախյուսության մեջ: Բառիմաստի ընդլայնումով այն ստացել է նաև «*վախկոտ, երկչոտ*» նշանակությունը:

Քաջ-ը «*լայլ, ընտիր*» գրաբարյան իմաստով բարբառում չի գործածվում: Հոգնակի կազմությունը՝ **քաջք>քաշկ**, բարբառում «*սատանա, դև*» նաև «*այլանդակ, գարհուրելի*» իմաստներով գործածությունը սովորական է: Բանախյուսական

¹⁷ Աճառյան Հ, Հ, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Ե., 1973, էջ 103:
¹⁸ Տե՛ս նույնը:

ստեղծագործություններում սակավադեպ է **քաջ** բառի՝ «*արի, խիզախ*» իմաստով կիրառությունը: Առկա դեպքերը գրական լեզվի ազդեցության հետևանք են:

2.Բանահյուսական ստեղծագործություններում իմաստափոխական հետաքրքիր իրողություններ են դրսևորում գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական որոշ արմատներ, ինչպիսիք են՝ **կլմբոս** (կրլմբօզ), **փնփխել** (փինփինօտել/պիխպիսօտել)՝ **լեպ(լր՛պ), լեպլ (լձՅ)**:

Կլմբոս-ը Գ.Ջահուկյանը ներկայացնում է բարբառային բառերի շարքում՝ «*մմծատուն*» նշանակությամբ¹⁹: Բանահյուսական նմուշներում այն գործածվում է «*շատ մեծ, խոշոր*» իմաստով: Խոսակցական լեզվում, հատկապես վաղ սերնդի ներկայացուցիչների խոսքում, այն իր բուն նշանակությամբ նույնպես գործածվում է:

Փնփխել-ը(*խմորի բարձրանալը*) բարբառում ունի **փինփինօտել՝** և **պիխպիսօտել՝** տարբերակները: Առաջինն ունի «*փափկել, գիրանալ*», իսկ երկրորդը՝ «*ուշել*» իմաստները:

Լեպ (լր՛պ)՝ «*լեզվի վրայի դիրտ*» նշանակությամբ բանահյուսական նմուշներում գրեթե չի գործածվում: Առավել տարածված է «*ջրալի ցելա*» նշանակությամբ կիրառությունը:

Լեպլ՝ (*երերալ*) բառն իմաստափոխվել է. **լձՅ կրտրել՝** հարադրության մեջ կգորդության հիմունքով ստացել է «*խիստ հարբած*» իմաստը:

3.Մագումով փոխառյալ մի շարք բառեր բարբառում, բանահյուսական նմուշներում գործածվում են փոխատու լեզվում ունեցած բառիմաստից տարբերվող իմաստով: Բոլոր բառերին, բնականաբար, չենք անդրադառնում, բերում ենք մի քանի բնորոշ օրինակներ:

Դամ-ը պահպանվածից կատարված հնագույն փոխառություն է և թարգմանաբար նշանակում է «*երգի ձայնակցություն*», բարբառում այն իմաստափոխվել է, ձևեր բերել առավել ընդհանուր իմաստ՝ «*կողմնակցել, աջակցել*»: **Դամ** բառից կազմված **դ՛ամ դրնել՝** հարադրությունը ունի «*լավ եփված լինելու աստիճան*» նշանակությունը: **Երամակ**-ը պահպանվածից նշանակում էր «*բազմություն, խումբ* (մարդոյ, կենդանիների, ձիերի)», գրական հայերենում բառիմաստը նեղացվել է, և *երամակ* անվանում են միայն ձիերի խումբը: Բարբառում այն նշված իմաստով չի գործածվում, հանդես է գալիս բարդության մեջ՝ իբրև հեզնակական արտահայտություն՝ **ըրամակ ընգրնել՝**, և նշանակում է՝ «*մարդաշարք ընկնել, հայտնի մարդ դառնալ*»: Այլ. Մարգարյանը **ըրամակը** կապում է «ոչ թե երամակ, այլ հրաման բառի **հրամանք** հոգնակի ձևի հետ և կապվում ու սերվում է ուղղակի *հրամանք ընկնել* հարադրությունից»²⁰: Լ. Նովհաննիսյանը համոզիչ չի համարում Այլ. Մարգարյանի փաստարկները՝ նշելով «*իրանական ram արմատը ունեցել է (գուցե և նախնական) «մարդկանց խումբ, մարդկանց բազմություն» իմաստը (որից հայերենում՝ ռամիկ)*. այդ նույն արմատից **երամ, երամակ** կազմություններն էլ ունեն «մարդկանց բազմություն իմաստը»... Ուրեմն հաշվի առնելով ram արմատի և նրանից կազմված ձևերում «մարդկանց խումբ», «շարք» իմաստը՝ համապատասխան ըրամակ ընգնել հարադրության մեջ էլ պետք է տեսնել նույն արմատը»²¹: Նույն բառի հնչյունափոխված «*ըրմակէն*» ձևը նրբիմաստային տարբերություն ունի և նշանակում է «*կարգին, կիրթ*»:

¹⁹ Ջահուկյան Գ.Բ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972, էջ 10:

²⁰ Մարգարյան Ա.Ս., Մտուգաբանական մեկնություններ, ԲԵՏ, հ.2, Ե., 1992, էջ 124:

²¹ Նովհաննիսյան Լ.Շ., Հայ-իրանական նոր ստուգաբանություններ, Ե., 2005, էջ 28:

Պարսկերեն **լաթ>լանթ** բառը «շոր, զգնատի՝ շորի կտոր» նշանակությամբ իմաստափոխվել է և ստացել «հին շոր» իմաստը:

Հալալ-ը փոխատու լեզվի (ատրակական) «զգնատ» իմաստը պահպանել է, բայց առավել տարածված է «ներքնազգնատ» նեղ իմաստով կիրառությունը:

Հարիֆ> հ՜րիփ բառը արաբերեն նշանակում էր «ընկեր»։ Նույն իմաստով չի պահպանվել: Բարբառում ունի բացասական նրանց և գիտակցվում է որպես վիրավորական բառ, առանձնապես խոսակցական լեզվում, թեպետ որոշ կիրառություններում «ընկեր» իմաստի հետ կապը դեռևս նկատելի է:

Մանդիլ>մ՜նդիլ-ը (հուն.) «կնգուղ, գլխի թաշկինակ» նշանակությամբ բարբառում չի կիրառվում, այն իմաստափոխվել է և ունի՝ «շատ բարակ» ու «սարդոստայնի թել» նշանակությունները:

Փռչ>փուշի-ն բարբառում չի պահպանել փոխատու լեզվի (կովկասյան) «թօզ» նշանակությունը, այլ գործածվում է ավելի մասնավոր, նեղ իմաստով՝ «այլորի փորք քանակ»:

Քավթար>քավթառ-ը (պիլ.) «բորենի» նշանակությամբ բարբառում չի գործածվում: Այն ստացել է «տզնդ, ծեր (ջադու) իմաստները և ունի ընդգծված բացասական նրանց: Այժմ առաջնային իմաստը «ծեր»-ն է:

Քննուխտ>քննուխկ՝ պահլավերեն նշանակում է «ողորկնալ կաշի՝ գրքի կազմի համար»։ Բարբառում բառիմաստը մասնավորվել է, ստացել «գլխի մաշկից պոկված թեփ» իմաստը և հաճախական կիրառություն ունի այդ նշանակությամբ:

4. Մի շարք բառեր բարբառում պահպանել են իրենց բուն նշանակությունը և հանդես են գալիս նաև այլ իմաստներով:

Խալաթ բառը «ընծա, նվեր» իմաստին զուգահեռ ունի «երկար զգնատ, հագուստ» նշանակությունը:

Գոզ>զ՜ձճրզ՜ - **Կ՛օթ** բառը ունի «զոզ, գիրկ» նշանակությունը: Գործածվում է նաև չափի իմաստով:

Իմաստային այդ խմբի մեջ է մտնում **ապրանք** բառը, որն ունի «ինչք, կայք» նշանակությունը: Հաճախական է նաև «անասուն» իմաստով կիրառությունը:

Լական>լ՜զ՛ան-ը գործածվում է «կոնք» և «մեծ, լայն աման» նշանակություններով:

Երբեմն էլ այդ բառերի տարբեր իմաստներն այնքան են հեռանում, որ խզվում է նրանց իմաստային անմիջական կապը, և միշտ չէ, որ հստակորեն հնարավոր է լինում որոշել տվյալ բառի՝ բազմիմաստ կամ համանուն լինելը: Օրինակ՝ **փոթ** բառի «ծալք, ոլորք» և «արատ, թերություն» իմաստները: Կամ **կեթ>կո՛թ** բառի «անասուններից ստացված արդյունք՝ կաթ, ձու, կարագ և այլն» և «կաթիլ (ժլրկրթթ)» իմաստները: Նույնն է նաև **մայա** բառի «պանրի մակարդ» և «նյութ, դրամագուլիս, որոշակի պանր» նշանակությունները:

ՀՈՄԱՆԻՇՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՃ

Բանահյուսության լեզվի բառապաշարային, իմաստաբանական մի շարք առանձնահատկությունների վերհանման համար կարևորվում է հաճախական կիրառություն ունեցող փոխառյալ-մայրենի միավոր հակադրությամբ հոմանշային գույզերի քննությունը, որի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու հոմանիշ փոխառյալ միավորի լեզվական արժեքը, պարզելու նրա նախընտրելիության աստիճանը մայրենի միավորի համեմատությամբ, ուրեմն և ներկայացնելու բանահյուսության լեզվում տվյալ բառաշերտի լեզվական արժեքը:

Ըստ մայրենի և փոխառյալ միավորի իմաստային հարաբերակցության ու գործառական հաճախականության՝ կարելի է առանձնացնել որոշ խմբեր.

ա) *Մայրենի լեզվում գործածվող միավորն իմաստային ծավալով չի քնդգրկում փոխառյալ միավորը, վերջինս էլ նոր միջավայրում ձեռք է բերում նոր իմաստներ ու իմաստային նրբերանգներ և գործածության հաճախականությամբ գերազանցում մայրենի միավորին՝ նախընտրվելով նրա համեմատությամբ:*

Ինչպես՝ **խաթը/խաթիք** և **հարգ** կամ **պատիվ**, **դադար-դինջ**², **նվեր** (նիվեր) - **խալաթ** - **փեշքեշ-բադարկա**, **պատճառ** (պաճճառ)-**մահնա**, **ափսոս** (ափսուզ)-**մղափահձն**, **քնեի-դայի**, **բիր**³**դի-միասին**, **ողջ-առողջ** (վոյաչ-առոյաչ) - **սադ-սրլմաթ**, **հայրենիք-վ**³**թ**³**ն**, **բայց-ամնա**, **զանձ** (կ³նձ¹)-**խազնա**, **թջնամի-դձձձ**²**մ**³**ն**, **միջնորդ-ս**³**բ**³**բ**, **գույք** (կ³ույք)-**թ**³**րիփ**, **վկա-շրհ**³**դ**¹ և այլն:

Հոմանշային վերոնշյալ խմբերի միավորի ոչ հաճախական կիրառությունը պետք է բացատրել նրա հետ իմաստային քնդհանրություն ունեցող փոխառյալ միավորի իմաստային լայն տիրույթով չբացատրելով ժամանակային գործոնը:

բ) *Երկու միավորներն էլ կայուն գործածություն ունեն բանահյուսության լեզվում և իրենց գործածություններում ունենալով իմաստային քնդհանրություններ՝ նրանց միջև առկա է նաև նրբիմաստային տարբերակվածություն: Տվյալ դեպքում փոխառյալ միավորն արտահայտում է նույն հասկացությունը՝ իմաստային այլ երանգով: Ինչպես՝ մեծ (մրձձ) - զրձ²ն, անկյուն(ա նգձձն) - պոճախ(թրք) - բուրջ - քձձնջ²(արսկ.) - ուզլլ(ռուս.), մին պերան-մին ք³լվա (ք³ալվա՝ խոսք), մեծամեծեր (մրձձամրձձեր) - ախախկախէ և այլն:*

գ) *Հոմանշային խմբերի եզրերի միջև իմաստային տարբերակվածություն գոյություն չունի: Տվյալ դեպքում փոխառյալ միավորի հաճախական գործածության փաստը կարելի է բացատրել միայն ժամանակային գործոնով. հին սերնդի խոսվածքում դրանք անհամեմատ հաճախական էին, քան այժմ են:*

Այդ շերտում կարելի է առանձնացնել երկու խումբ՝
ա/Հոմանշային խմբեր, որոնց փոխառյալ եզր-միավորը գործառական հաճախականությամբ գերազանցում է մայրենի միավորին: Ինչպես՝ **մաքուր** - **թ**³**մձձձ**, **սոված-տձձզնը**, **դոլթ-դձձզ**, **ճար-թ**³**հրը-յոս-իլ**³**ջ**(վերջինս չունի հաճախական գործածություն), **առաջին** (առաչին)- **սձձթա/սձձթա**, **պատառ** - **թիքձ**, **կամազ-կամազ** - **յավաշ-յավաշ**, **ուժ** (ոժ)-**դվաթ**, **հնր-նօթաթ-օչերնը** և այլն:

բ/Հոմանշային խմբեր, որոնց փոխառյալ միավորները աստիճանաբար արտամղվել և արտամղվում են բարբառից ու բանահյուսության լեզվից. վերջին շրջանում դրանց գործածության հաճախականությունը զգալիորեն նվազել է: Ինչպես՝ **չբեր** (չրպերք) - **սոխուզ** (սոնքսրզ), **դիմաց** (տնմնաց) - **դանշար**, **արդուզարդ-զինյաթ**, **օգուտ** (օրույթ)-**քձար**, **աշխարհ-նլձա-դուրյա**, **ժողովուրդ-խալի**, **զրույց** (զ՞րլձձզ) - **զիլիչձ**, **գավագան** (կ՞րվագան) - **չօմախ** և այլն:

դ) *Հոմանշային խմբեր, որոնց եզրերը տարբեր լեզուներից կատարած փոխառություններ են: Մայրենի համարժեք միավորը գործածական չէ: Ինչպես՝ շլապկա - փափառ, բազար - յարմուրկա, տձձրմա - դուսաղխանա* (նորագիր բանահյուսական նմուշներում գործածվում է նաև **բանտ** մայրենի համարժեքը), **աշպազ** - **պօվուր**, **սալդաթ** - **լէլկ**³**ր**, **չէմակ-աշկի**, **փփ**³**րիմ** - **մալաղնգ**, **յրդօլի** - **վիկա**, **փը**³**նթամէնթ** - **բը**³**նձվա**, **թ**³**մթ**³**լ** - **լօղր**, **այազ** - **մաթօզ** և այլն:

ե) Փոխառյալ միավորներ, որոնք չունեն իրենց մայրենի համարժեքը և հոմանշային գույք չեն կազմում: հոմանշային խմբում ընտրվող մայրենի միավորը չի ընդգրկում փոխառյալ միավորի իմաստային տիրույթը: Ինչպես՝ **մրլլրռաթ, նիգ՛արան, գ՛րնգ՛ըրլլստա** և այլն:

ԳԼՈՒԽ II

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԼԵՋՂՈՒՄ

Ա. ՁԵՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Քերականական կարգերի քննությունը նպատակ ունի վերհանելու բանահյուսության լեզվի ձևաբանական-շարահյուսական հատկանիշները: Բանահյուսության լեզվի ձևաբանական համակարգը թեև նույնանում է բարբառի նույնանուն համակարգին, բայց որոշ իրողություններով, կիրառական առանձնահատկություններով տարբերվում է նրանից:

Բանահյուսական ստեղծագործություններում **թվական անունը** դրսևորում է իմաստային ու կիրառական որոշ առանձնահատկություններ:

Ըստ վիճակագրության՝ բանահյուսական նմուշներում **մին, էրկու, իրեք, օխտը, տասը, քառասուն, հ³ բձօր, հազար/հրզեք** թվականները շատ են գործածվում և արտահայտում են ոչ թե կոնկրետ, այլ մոտավոր, անորոշ քանակության իմաստ: Ընդ որում՝ բանահյուսական տարբեր ժանրերում դրանց գործածության հաճախականությունը տարբեր է: **Առած-ասացվածքներում** հաճախական են վերոնշյալ գրեթե բոլոր թվականները՝ բացառությամբ **քառասուն-ի: Տասը, հարձօր, հազար** թվականներն առավել մեծ գործածություն ունեն **օրինանքներում**: Դրանք, արտահայտելով առարկաների մեծ քանակություն, իրենց արտահայտած քանակային մեծությամբ չափազանցում են առարկաների քանակական հատկանիշը: **Տեղիաթյուններում** շատ են գործածվում **օխտը, իրեք** և **քառասուն** թվականները: **Խտիկներում** թվականների գործածությունը սահմանափակ է: Դրսևորվող կիրառություններում ակտիվ գործածությամբ առանձնանում է **օխտը** թվականը: Այդ թվականները արցախցու թվաբանական աղյուսակում շատ հաճախ չեն ընկալվում իրենց թվաբանական արժեքով և չեն արտահայտում կոնկրետ թիվ, քանակություն: Ըստ բանահյուսական տվյալների՝ **երեքը, յոթը, տասը, քառասունը** սուրբ թվեր են: Թվերի հմայական գործության նկատմամբ ունեցած այդ հավատը հեթանոսական արմատներ ունի: Եվ այսօր էլ դրանք արցախցու կյանքում՝ ու սովորություններում «կենցաղավարում» են՝ կարգավորելով ու կանոնավորելով նրա կենցաղն ու վարքը:

Դերանունների գործածության առանձնահատկություններից է բարբառում շատ սովորական դարձած **I դևնքի եզակի թվի նա անձնական դերանվան** փոխարեն **մենք** հոգնակի թվով կիրառությունը: Օրինակ՝ **Մունք ընք կիրաբ: Մեր մաման յեկալ ա:** Բանահյուսական ստեղծագործություններում այդ երևույթը չի դրսևորվել: Հակառակը, չենք հանդիպել նաև քաղաքավարական **դուք**-ի կիրառության դեպքերի, նույնիսկ երբ խոսքը ծավալվում է թագավորի և ծառաների կամ անժանոթների միջև: Սա ժողովրդական մտածողությանը հարազատ և բնորոշ իրողություն է:

Խոսքի մասերի համակարգում **բայն** իր քերականական դրսևորումներով ամենաբազմազանն է ու ընդգրկունը և բանահյուսության լեզվում դրսևորվում է քերականական ու ոճական տարաբնույթ կիրառություններով:

Բանահյուսական տարբեր ժանրերում բայի ժամանակները տարբեր հաճախականություն ու կիրառություն ունեն: **Ներկա ժամանակը** բանահյուսական նյութերում՝ հատկապես արձակ ստեղծագործություններում, ամենաշատ

գործածվող ժամանակն է և հանդես է գալիս գրեթե բոլոր ժանրերում՝ բազառությամբ բանաստեղծական և բանասիրական՝ օրինանքներ, աննժնջներ ժանրատեսակներին:

Անցյալ ժամանակի ժամանակային բոլոր ձևերը թե՛ բուն և թե՛ երկրորդական նշանակություններով գործածվում են բանասիրական ստեղծագործություններում: Անցյալ ժամանակից առավել շատ գործածական են *անցյալ անկատար*, *անցյալ կատարյալ*, *վաղակատար* ժամանակաձևերը: *Անցյալ անկատար* ժամանակաձևը հիմնականում արձակ-պատմողական ժանրի ստեղծագործություններում է հանդես գալիս և գործածվում է բուն ու երկրորդական նշանակություններով: *Անցյալ կատարյալ ժամանակը* բանասիրության մեջ՝ արձակ ժանրի ստեղծագործություններում, հաճախակի գործածվող ժամանակաձևերից է: Բանասիրական ստեղծագործություններին առավել բնորոշ են *անցյալ կատարյալի՝ պատմական ներկայի* նշանակությամբ գործածությունները: Բանասիրական ստեղծագործություններում *վաղակատարի* ամենաբնորոշ գործածությունը *պատմական ներկայի* իմաստով կիրառությունն է: Հերթաթներում այդ գործածությունը մեծ տարածում ունի և արտահայտում է ոչ ստույգ , ուրիշների ասածով հաստատված, վկայված եղելություն: Առած-ասացվածքներում հաճախական են վաղակատարի՝ սահմանական *ներկայի* իմաստով գործածությունները: *Տարակատար* և *անցյալ հարակատար* ժամանակները բանասիրական ստեղծագործություններում գործածվում են թե՛ բուն և թե՛ երկրորդական նշանակություններով և ունեն լայն կիրառություն: Առած-ասացվածքներում, աննժնջ-օրինանքներում այս ժամանակաձևերը գրեթե չեն գործածվում: Սահմանական եղանակի *անցյալի ապառնի ժամանակաձևը* ըղձական, ենթադրական, հարկադրական ապառնիների համեմատությամբ սակավ գործածություն ունի: Հաճախական գործածություն ունի երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևով արտահայտված *ըղձական անցյալի ապառնի*, որը կազմվում է հարակատար, համակատար և ապակատար դերբայներով և *լինել* բայի ըղձական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակով: Ընդ որում՝ ապակատար դերբայով կազմությունները գործածական չեն, իսկ համակատարով գործածությունները նվազ հաճախական են, քան հարակատարով կազմությունները: *Ենթադրական եղանակի անցյալի ապառնի* ունի կիրառական նույն առանձնահատկությունները, ինչ որ ըղձական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակաձևը: Բանասիրական ստեղծագործություններում ենթադրական անցյալի ապառնին սակավ գործածություն ունի: *Տարակարգական եղանակի անցյալի ապառնի* կազմվում է *բիդի/բեդմա/բրդա/պիտի* եղանակիչով և ըղձական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակաձևով: Եղանակիչը անցյալի ապառնիում, ի տարբերություն ապառնիի, որի դեպքում այն կարող է դրվել և՛ նախադաս, և՛ ետադաս, դրվում է միայն նախադաս: Միայն եզակի թվի 3-րդ դեմքում եղանակիչը կարող է նաև ետադաս դրվել: Այս դեպքում խոնարհվող բայը վերցվում է անորոշ դերբայով և եղանակիչն է ստանում դեմք, թիվ, ժամանակ: *Պիտի/լինել* հարադիր բայը խոնարհման ժամանակ շատ հաճախ հանդես է գալիս *պիտի/բիդի, պիտե/իբ/բիդի, պիտար/բիդար* համադրական ձևերով:

Ապառնի ժամանակը իր դրսևորման բոլոր եղանակներով ու ձևերով արտահայտված է բանասիրական ստեղծագործություններում:

Սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակը բանասիրության մեջ գործածվում է միայն բուն նշանակությամբ, բաղադրվում է ապակատար դերբայով և օժանդակ բայի ներկա ժամանակով: Ապակատար դերբայը ունի *-ական* կամ *-ան* և *-ելու* կամ *-ալու* վերջավորությունները: Դրանք նույնանիշ միավորներ են, բայց

գործածության հաճախականությամբ համարժեք չեն, որն էլ պայմանավորվում է հին ու նոր սերնդի խտսվածքային առանձնահատկություններով: *-Ական, -ան* վերջավորությամբ կազմությունները կայուն հաճախականություն ունեն և՛ հին, և՛ նոր սերնդի խտսվածքում, իսկ *- նյու, -այու* վերջավորությամբ ձևերը գրական լեզվի ազդեցություն են, թեպետ վերջին շրջանում չեն գիտակցվում որպես այդպիսին և գործածության կայուն հաճախականության կիրառվում են նոր սերնդի խտսվածքում: *Սահմանական եղանակի ապառնիս ըղձական, ենթադրական և հարկադրական ապառնիսների* համեմատությամբ սակավ է գործածվում: *Ըղձական ապառնու* բայաձևերը հատկապես շատ են գործածվում բանաձևային բանահյուսության ստեղծագործություններում՝ առաժ-ասացվածքներում, անեծքներում, օրհանքներում: *Ենթադրական և հարկադրական եղանակի ապառնիսները* ունեն կիրառական այն առանձնահատկությունները, ինչ որ ըղձական ապառնու բայաձևերը: *Հրամայական եղանակը* բանահյուսական ստեղծագործություններում դրսևորվում է միայն հնչեղանգով, որը գրավոր խոսքում որևէ նշանով չի արտահայտվում: Հորդոր, հրաման, կոչ, պատվեր արտահայտելու համար բանահյուսական ստեղծագործություններում առավել հաճախ գործածվում է ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակաձևը:

Բանահյուսական ստեղծագործություններում դրսևորվող բայի ժամանակաձևերը գործածության նույն հաճախականությունը չունեն: Դա երևում է բանահյուսական ստեղծագործություններում բայի ժամանակային ձևերի վիճակագրական պատկերի վերլուծությունից:

Արձակ ստեղծագործություններում հեքիաթներում առանձնապես լայնորեն կիրառվում է պատմական ներկան, որը գործառական հաճախականությամբ գրեթե 3 անգամ գերազանցում է մյուս ժամանակաձևերին: Այսպես, օրինակ, *«Թարսվրեն տղան թաքավիր»* հեքիաթի²² **72** նախադասությունից **51** նախադասության ստորոգում ներկա ժամանակաձևով է դրսևորվել (72%) և միայն **21**-ը՝ այլ ժամանակաձևերով՝ անցյալ կամ ապառնի (28%): Կլամ՝ *«Կոռնր կրտրած ակճիզլը»* հեքիաթում²³ **41** նախադասությունից **33**-ում բայ-ստորոգյալը ձևավորված է ձևաբանական ներկայով (83%), մյուս **8** նախադասություններում՝ այլ ժամանակաձևերով (17%): Ընդ որում՝ և՛ այդ, և՛ նախորդ հեքիաթում այլ ժամանակաձևերով գործածությունները հիմնականում դրսևորվել են մեջբերումային կապակցություններում:

Հանելուկներում ևս բայ-ստորոգյալի ձևաբանական արտահայտության հիմնական ժամանակը պատմական ներկան է²⁴: **100** հանելուկներից **69**-ում բայ-ստորոգյալն արտահայտված է ներկա ժամանակաձևով, իսկ **21** հանելուկներում բայ-ստորոգյալն արտահայտվել է ապառնի (ըղձական) և անցյալ (անցյալ կատարյալ) ժամանակներով: **Արձակ ժանրի նորագիր բանահյուսական ստեղծագործություններում (մանրապատումներում)** հավասարապես գործածվում են պատմական ներկան ու անցյալ անկատարը: Վերջինս մեծ հաճախականությամբ է գործածվում հատկապես հեղինակային միջարկություններում: **Քնարական ստեղծագործություններում** ներկա-անցյալ-ապառնի ժամանակները կիրառական գրեթե նույն հաճախականությունն ունեն: Այսպես՝ **100** խաղիկներից **65**-ում բայ-ստորոգյալը արտահայտված է վաղակատար ժամանակաձևով, **35** խաղիկներում՝ հրամայական ապառնի, ենթադրական և ըղձական ապառնի ժամանակաձևերով²⁵: Վերլուծության նույն կարգով քննելով **100** խաղիկներից **45**-ում՝ ներկա ժամանակ, **54**-ում՝ ապառնի ժամանակ (23-ում՝ ըղձական ապառնի, 31-

²² Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. VI, Ե., 1973, էջ 95:

²³ Տե՛ս նույնը, հ. VII, Ե., 1979, էջ 21:

²⁴ Սարգսյան Ա.Յու., Արցախյան հանելուկներ, Ստեփ., 2002, էջ 26-39:

²⁵ Լեռնային Դարաբաղի բանահյուսություն, Ե., 1971, էջ 138-152:

ում՝ ենթադրական ապառնի), **1**-ում՝ վաղակատար²⁶: **Առած-առագվածքներում** բայ-ստորոգյալն արտահայտված է գրեթե բոլոր ժամանակներով՝ ապառնիի (հրամայական, ըղձական կամ ենթադրական) գերակշիռ գործածությամբ: **100** առածներից **63**-ը ձևավորվել են ապառնի ժամանակաձևով, իսկ **37**-ը՝ ներկա կամ անցյալ²⁷: **Օրինաբանությունում ու անձնօրինությունում** բացառապես ըղձական ապառնի ժամանակաձևն է կիրառվել (100%):

Բանահյուսական ստեղծագործություններում եղանակաժամանակային ձևերի ընտրությունը նպատակամետ է և պայմանավորվում է խոսքային իրադրությամբ՝ իրականության հետ հաղորդելիքի բովանդակության հարաբերությամբ և հաղորդողի՝ հաղորդման բովանդակության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով:

Նյութական իմաստ չունեցող բառերը բանահյուսական ստեղծագործություններում դրսևորում են որոշ առանձնահատկություններ՝ պայմանավորված ստեղծագործության ժանրային նկարագրով, ժամանակային գործոնով և հեղինակային միջամտությամբ:

Կապերը բանահյուսության լեզվում լայն կիրառություն ունեն և արտահայտում են քերականական բազմապիսի հարաբերություններ՝ **տարածական՝ մային** (համարժեք է *մեջ* և *միջև* կապերին), *տակեն, յրան, կոյակեն, բիդի//բըղյա//դիբի, կօշտը, թուշավը, քրմակեն, առաչ, տձօս, հի՛ռե, հի՛տը, դայթումը, վերաբերության՝ անա, նի՛ստա, բացառման՝ կրման, ստվայի, ըրանցի, գիջման՝ ըջըղո, լաչու, տի՛դ, տի՛ղակ, ժամանակի՝ չօրանը, չրբե՛լանը, չուրու, չէլանը, չրքօրու, բ՛ ստ//ըբ՛ թ, վախտը, յէտը, պատճառի՝ շուհավը, յուրյուսվը, դ՛ թդ՛, նպատակի՝ մրհար, խայթթձձ, հի՛տե, բացահայտման՝ հունգու, ձևի՝ մրնան, չափի՝ մըչանք, գ՛նրա, իվի, միասնության՝ նրի՛րա, հիմունքի՝ ՝ թթակ(համապատասխան): Լ.Հովհաննիսյանը «արթակ» բառի ծագումը կապում է գրաբարյան «արդ» արմատի հետ. «Լարաբարի բարբառում այն նշանակում է «ամբողջովին, բոլորովին», այս կազմությունը և իմաստը ավանդված չէ գրաբարում»²⁸: Բայ տարածված է նաև այս բառի կապական գործածությունը՝ *ուղղությամբ, համապատասխան* իմաստներով, ինչպես՝ *Տրանն ՝ թթակ վրէնը կազ: Արա՛, դէ գործէն ՝ թթակ պէն փրճէ, վեր պէնու էլ մրնան ինի՛*²⁹:*

Բանահյուսության լեզվում կապերի գործածության դրսևորվող առանձնահատկությունները պայմանավորված են նրանց գործածության հաճախականությամբ ու գրական հայերենի հետ ունեցած առնչություններով:

Արդի գրական հայերենում և բարբառում **շաղկապները**, ունենալով շատ ընդհանրություններ, դրսևորում են իմաստային ու գործառական որոշ տարբերություններ:

Գրավոր-խոսակցական լեզվում, ի տարբերություն գրավոր-գրականի, **շաղկապների** գործածությունը սահմանափակ է: Արդի գրական հայերենում գործածվող հինգ տասնյակից ավելի շաղկապներից բարբառում առկա են երկու տասնյակից ոչ ավելին:

Բանահյուսական ժանրերի ստեղծագործություններում մեր կատարած վիճակագրությունից պարզվում է, որ շարահարական կառույցները գրեթե 3 անգամ գերազանցում են շաղկապական կառույցներին, առկա է շաղկապական և անշաղկապ կապակցությունների անհամամասնություն՝ 1/3 հարաբերությամբ:

Ներիայներում 100 կապակցություններից 28-29 շաղկապական կառույցներ են (հիմնականում ստորադասական կապակցություններ), մյուսները՝

²⁶ Տե՛ս նույնը, էջ 170-185:

²⁷ Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Ե., 1991 էջ 176-178:

²⁸ Հովհաննիսյան Լ.Շ., Գրաբարի և Լարաբարի բարբառի առնչության հարցի շուրջ, ՊՋՀ, հ.1, Ե., 1977, էջ 143:

²⁹ Մարգարյան Ա.Յու., Լարաբարի բարբառի բացատրական բառարան/ձեռագիր/:

շարահարական: Օրինակ՝ «Դերվիշին հաքյաթում»³⁰ 100 կապակցությունից 28-ը շաղկապական են, 62-ը՝ շարահարական: Կամ «Քյասիբ տրդան» հեքիաթում³¹ 100 կապակցությունից 29-ը շաղկապական են, 61-ը՝ շարահարական: Առած-ասացվածքներում հարաբերակցությունը դարձյալ նույնն է. 100 կապակցությունից (ընտրվել են բարդ կառույցներ) մոտ 30-ը շաղկապական կառույցներ են, մյուսները՝ շարահարական: Վիճակագրության արդյունքներից ակնհայտ է դառնում մեկ փաստ ևս. գործածվող շաղկապներից հաճախական կիրառություն ունեն ստորադասական շաղկապները (հիմնականում՝ *վեր, թա*), իսկ համադասական շաղկապները սակավ կիրառություն ունեն: Եվ բանահյուսական ստեղծագործություններում շարահարական կառույցների աճ դիտվում է հիմնականում ի հաշիվ համադասական կապակցությունների:

Բանահյուսական ստեղծագործություններում գործածվում են համադասական շաղկապներից՝ *ու/հու, էլ, վնչ...վնչ, մինձ՛էլ, ամնա* (նրբեն՛ն՝ պայց), *թա չէ, մինակ թա, նան, հաւ, յա* և այլն, ստորադասական շաղկապներից՝ *վեր, թա, հանցու վեր, քան թէ, ի՛հա, հիք վեր, հինչ, քան՛ վեր, փոյսանակ, նրդա հի՛տէ...վեր* (նրբեն՛ն՝ փորձի՛տէ՛վ), հազվադեպ՝ *թէքն, թէգուգ*. վերջիններս գրական լեզվի ազդեցության արդյունք են և չունեն մեծ տարածում:

Համադասական շաղկապներից առավել շատ գործածվում են փոխառյալ՝ *հաւ, ամնա, յա, նան* և բնիկ՝ *մինձ՛էլ* շաղկապները: Հազվադեպ հանդես է գալիս *ու/հու* բնիկ շաղկապը: Բարբառում, բանահյուսական ստեղծագործություններում *և* շաղկապը գործածական չէ: Վկայված դեպքերն էլ արդի գրական լեզվի ակնհայտ ազդեցության արդյունք են: Հազվադեպ են *և-ի* գործածության դեպքերը նաև նորագիր բանահյուսական նմուշներում: *Եվ* շաղկապի փոխարեն գործածվում են *մինէլ, մինձ՛էլ, նան* շաղկապները: Բանահյուսական ստեղծագործություններում չի գործածվում նաև *իսկ* շաղկապը: *Կամ* մեծադիր և նույնանուն կրկնադիր շաղկապների փոխարեն գործածական են փոխառյալ *յա* մեծադիր և նույնանուն կրկնադիր շաղկապները: Վերջիններս մայրենի միավորների համեմատությամբ չունեն գործառական ու իմաստային որևէ տարբերակվածություն: Շատ գործածական է *ամնա* շաղկապը, որի մայրենի համարժեքը՝ *բայց*-ը, դեռևս սահմանափակ կիրառություն ունի, բայց վերջին շրջանի գրառումներում նկատելի է նրա գործածության հաճախականության ակտիվություն:

Ստորադասական շաղկապների գործառական ոլորտը ընդգրկում է: Թե՛ արդի գրական հայերենում, թե՛ բանահյուսական ստեղծագործություններում ստորադասական շաղկապները իմաստային պլանում նույնարժեք են:

Բանահյուսական ստեղծագործություններում *որովհետև, քանի որ* շաղկապները սահմանափակ կիրառություն ունեն: Հիմնականում գործածվում է նրանց համարժեք բարբառային *նրդա հի՛տէ...վեր* զուգադիր շաղկապը: *Որովհետև-ի* գործածությունը գրական լեզվի ազդեցության արդյունք է:

Բանահյուսության լեզվում իմաստային ու գործառական որոշ առանձնահատկություններ են դրսևորում **նդանականիչ բառերը՝ վերաբերականներն ու ձայնարկությունները:**

Գործածվում են թե՛ բնիկ և թե՛ փոխառյալ վերաբերականներ. *Է՛րեա, յաա ի՛րեա, ա՛րդադանում, էլլրեա, բա/բաս, տինինձ՛ թա, ապիս թա, ռիք, հաւտ, հաւտ, հանէ, դձօգ վեր, հ՛ լք՛ թ, հունց թա, մրթաւ, միձ՛³ մ, խէչէ՛րեաւ, դէ, հօ, խօւլ, հու, աւնուրը, չէ, հա, էսա, էնա, էտա, խէ, աւտ, ունգատին, հ՛ վձօր, բ՛ լի/բ՛ լ՛ի,բ՛ լ՛ք/աւ,*

³⁰ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. VI, Ե., 1973, էջ 74:

³¹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. V, Ե., 1966, էջ 284:

յ՞ նի, յարաք, ս՞ քի, մաղուլ, իլլ՞ քի, վայնաչարին, լափ, էնվեր ա, կոնյա, կոնյա լրեա, թ՞ քի/թ՞ քչա/թ՞ ք՛ լրեա, հազոր, ախեր/ախերամ, սաբալ, գիվ՞ քի, վերջը վերջով, ըսկաբն, հանց և այլն:

Գործածվող **5 տասնյակից** ավելի վերաբերականներից փոխառյալ են մոտ **1.5 տասնյակը**, որի մեջ կան և՛ **գործածվող միավորներ**, ինչպիսիք են՝ *լրեա, թ՞ լքի, թ՞ քի, հ՞ լք՞ թ, յ՞ նի*, և՛ **մաղուլ, արխաիզմների վերածվող՝ ալրդադննուլ, մաղուլ, գիվ՞ քի, և՛ **մաբաձ, վերապրուկային արժեք ունեցող՝ ս՞ քի, իլլ՞ քի, վայնաչարին** և այլն: Գործածությամբ և քանակական գերակշռությամբ առանձնանում են բնիկ միավորները: Փոխառյալ վերաբերականները նույնպես լայն կիրառություն ունեն և որոշ գործածություններում՝ նույնիսկ գերազանցում են մայրենի միավորներին: Ըստ այդմ՝ դրանք կարելի դասակարգել.**

1. Փոխառյալ միավորներ, որոնք ունեն նույնանիշ մայրենի եզրեր՝ սակավ գործածությամբ: *Ինչպես՝ թ՞ լի/ թ՞ լքամ/ թ՞ լքի - թուցն, թ՞ քի/ թ՞ ք՛ լրեա/ թ՞ քչա - մինակ թա, հ՞ լք՞ թ - յերվի, լրեա - հնց:*

2. Փոխառյալ միավորներ, որոնք ունեն համանիշ մայրենի եզրեր՝ կիրառական գրեթե նույն հաճախականությամբ: Ընդ որում՝ երբեմն մեկ փոխառյալ միավորի իմաստային տիրույթը կիսում կամ բաժանում են մի քանի մայրենի համարժեքներ, կամ՝ հակառակը: Ինչպես՝ **Լրեա**-ն գործածվում է *«էնց», «կոնյա», «սախ»* իմաստներով և ակտիվորեն հանդես է գալիս նաև որպես այլ վերաբերականների կազմության բաղադրիչ՝ *կոնյա լրեա, թ՞ ք՛ լրեա, մինակ լրեա, խաւ լրեա, խչէ լիա* և այլն: Իսկ **մղթամ - գիվ՞ քի - սաբալ - ս՞ քի** փոխառյալ վերաբերականներին համարժեք է մայրենի **իփր թա** միավորը, **ախը /ախեր /ախերամ - չէ վեր և ախը - վերջ:**

3. Փոխառյալ վերաբերականներ, որոնք չունեն մայրենի համարժեք, ինչպես՝ *յ՞ նի, ալրդադննուլ, մաղուլ, իլլ՞ քի* և այլն:

Նորագիր բանահյուսական նմուշներում նկատելի է փոխառյալ եղանակավորող բառերի արտամղում: Այդ գործընթացն ուղեկցվում է համապատասխան գրական միավորների փոխառությամբ:

Ի սարբերություն եղանակավորող բառերի՝ **ձայնարկությունները** բանահյուսական ստեղծագործություններում քիչ են գործածվում, բայց գործառական ու իմաստային որոշ առանձնահատկություններ դրսևորում են, որով և առանձնանում են արդի գրական հայերենի համանուն ձևերից:

Բարբառում, բանահյուսական ստեղծագործություններում նկատել ենք, որ բնածայնական ժազում ունեցող ձայնարկությունները ունեն նաև առարկայական նշանակություն. անվանում են այն կենդանիները, որոնք արտաբերում են այդ ձայները: Օրինակ՝ *հա ֆ-հա ֆ* ձայնարկությունից առաջացել է **հաֆու** գոյականը, հնդկահավի հանած՝ **զուլու-զուլու** ձայնից՝ **զուլու, զուլուվք՛** (հնդկահավ) գոյականը: Առարկայական այդպիսի նշանակությամբ լայն գործածություն ունեն կոչական ձայնարկությունները, որոնց նյութական իմաստով գործածություններն ավելի հաճախական են: **Քշո՛ւ/քո՛ւլու/քո՛ւրու**-ն էլին դիմելու կոչական ձայնարկություն է ու նաև անվանում է կենդանին: **Թոշի**-ն նույնպես և՛ կոչական ձայնարկություն է, և՛ կենդանու անուն, ինչպես՝ *թո՛շ եկ, այսինքն՝ է՛շ, ե՛կ*: Նույնն է նաև **դ՞**-ն (ձիուն քշելու կոչական ձայնարկությունը), **քու՛ չի, քու՛ չի**-ն (շանը կանչելու ձայնարկությունը), **դա՞ձ - դա՞ձ** -ն (հնդկահավին կանչելու ձայնարկությունը): Հորթին կանչելու ձայնարկությունը՝ **քի՛ ժի**-ն, ժամանակակից լեզվազգացողությամբ այլևս չի գիտակցվում որպես ձայնարկություն, այլ իբրև

գոյական՝ կովի ձագ՝ «հորթ»։ Այդպես են նաև՝ *փի՛սի-փի՛սի՛սի*-ից առաջացած *փիսս*-ն, *ծի՛ պա-ծի՛ պա*-ից առաջացած *ծիպա*-ն (հավ, ճուտ), *ճա՛ծ-ճա՛ծ*-ից՝ *ճածճած* -ն՝ «ընտանի թռչուն» իմաստով, *գրդի-գրդի*-ից՝ *գրդի*-ն՝ «գառ» նշանակությամբ։ Ուշագրավ է, որ բարբառում, բանասիրության մեջ առկա է նաև հակառակ երևույթը՝ նյութական իմաստ ունեցող բառի՝ տվյալ դեպքում կենդանու անուն բառի ձայնարկության վերածվելու գործընթացը։ Այդ դեպքում առարկան գործածվում է որևէ կոչական բառի հետ, Ինչպես՝ *է՛ծ հէ, հս՛ի հէ, յսո՛զ հէ, բի՛ծ հէ, է՛ծ յէկ, չու՛ յէկ, հս՛ի յէկ*։ Իսկ շանը որսի մղելու հրահրում են՝ կանչելով՝ *վի՛տ-վի՛տ* հոտ բառից։

ԲՃԱՐԱՎՅՈՒՄԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բանասիրության ստեղծագործություններում առկա են շարահյուսական այնպիսի կառույցներ, որոնք լեզվական հետաքրքիր երևույթներ են և հատուկ են ժողովրդական խոսքին, ժողովրդի լեզվամտածողությանը։

Ծարահյուսական այդպիսի կառույցները կարելի է դասակարգել՝ **կայունացած, դիպվածային և կայունանալու միտում ունեցող**։

Բարբառում, բանասիրության ստեղծագործություններում *կայունացած* գործածություն է «*ունենալ*» բայի իմաստով «*ունիք*» և «*լինել*» բայերի հետ ենթակայի տրական հոլովով գործածությունը, ինչպես՝ *Էտ Ղզ՞քին օխտը քուր ա ինձձ*։ Սակավ, բայց նույն բայի հետ առկա են ուղղական հոլովով ենթակայի գործածության դեպքեր, որոնք գրական լեզվի ազդեցություն են և դեռևս *դիպվածային* կառույցներ են։ *Կայունացած* գործածություն է նաև *դիմավոր բայ եղանակիչ+դիմավոր բայ* կաղապարով *բաղադրյալ բայական ստորոգյալի* գործածությունը, ինչպես՝ *Մարթն օգում ա կրնգանը կրլձխը վարն, ասն վուչ, ամմա կրնեզրը ըստիքում ա*։ *Դիմավոր բայ եղանակիչ+ անորոշ դերբայի ուղիղ ձև* կաղապարով կապակցությունը գրական լեզվի ազդեցություն է։

Բանասիրության նմուշներում մեծ տարածում ունի ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակաձևի 3-րդ դեմքի գործածությունը իբրև նպատակի պարագա։ Սորագիր բանասիրության նմուշներում նկատելի են այդպիսի կառույցների գրականացված գործածություններ, որոնք վերջին շրջանում նկատելիորեն հաճախացել են, ինչպես՝ **Զյնցալ ա տնխնիկում սրվիլու**։ Նպատակի պարագան կարող է դրվել ուղղական-հայցական հոլովով տրականի փոխարեն, ինչպես՝ **Հորըն ան մորը տարալ ա Բարու դոխտուր**։ Բանասիրության ստեղծագործություններում **կայունացած** գործածություն է նաև անձնանիշ ուղիղ խնդրի՝ ուղղական հոլովով կիրառությունը, ինչպես՝ **Ես կյողը փռնալ ըմ**։

Բանասիրության լեզվի շարահյուսական կառուցվածքին բնորոշ երևույթ է *բակառությունը՝ ենթակայի և ստորոգյալի իմաստային համաձայնությունը*։

Հոգնակի ենթակայի եզակի ստորոգյալի հետ համաձայնության դեպքերը բավականին գործածական են հատկապես եթե ենթական մարմնի գույգ անդամն է կամ հավաքական իմաստ ունի։ Հաճախական են նաև *եզակի ենթակայի՝ հոգնակի ստորոգյալի հետ* համաձայնության գործածությունները։ Ծարահյուսական ու իմաստաբանական առումով հետաքրքրական է նաև **ինքն** դերանվան եզակի թվի բացառական հոլովաձևի գործածությունը, որի նկարագրական կազմությանը ձևը նշանակությանը ու առումով տարբերվում է վերջավոր կազմությամբ ձևից։ *Նկարագրական կազմությամբ* այն պահպանում է

անձի առումը, իսկ վերջավոր *կազմությունը ձևը* իրի առման նշանակություն է ստանում: Բանահյուսական ստեղծագործություններում առկա են ներգոյական հոլովի փոխարեն ուղղական-հայցական հոլովով արտահայտված տեղի պարագայի գործածության դեպքեր: Այդպիսի կառույցները *դիպվածային* են և *կայունանալու միտում* չունեն, ինչպես՝ *Մոլլան ասում ա. - Էն դունյա յրմ իլ՝ է՛, մեռած էն ըմ իլ՝ էն դունյա:*

Բանահյուսության լեզվի շարահյուսական համակարգի կառուցվածքային առանձնահատկություններից է շաղկապների սակավ կիրառությունը. կապակցությունները հիմնականում շարահարական են:

Բանահյուսության շարահյուսական համակարգում հանդիպում ենք նաև *դիպվածային՝ քերականական ոչ ճիշտ կառույցների:*

Շարահյուսական առանձնահատկություն են դրսևորում ուրիշի ուղղակի խոսքի անուղղակի փոխադրությունները, որոնք երբեմն շեղվում են քերականական ընդհանուր կանոններից: Եվ շատ հաճախ ուրիշի ուղղակի խոսքը նույնությամբ և ուղղակիորեն է քերվում անուղղակի փոխադրած կառույցում: Կան նաև ուղղակի խոսքի անուղղակի վերածված քերականական ճիշտ կառույցներ, բայց դրանք մեծ թիվ չեն կազմում:

ԳԼՈՒԽ III ԲԱՆԱՏՎՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎԻ ՈՃԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՏՎԱԿԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բանահյուսությունը ժողովրդական խոսքի արվեստ է՝ ստեղծված բանավոր խոսքին հատուկ չափանիշներով: Բանահյուսական ստեղծագործություններում դրսևորվող լեզվական կառուցվածքի յուրաքանչյուր միավոր նաև ոճական միջոց է և արտահայտում է ժողովրդի լեզվամտածողությունը:

Բանահյուսական ստեղծագործություններում այս կամ այն ոճական հնարանքի ընտրությունը միտված է նաև ստեղծագործությունների ժանրային նկարագրի բացահայտմանը և հանդես է գալիս իբրև տվյալ ժանրի կառուցվածքային հատկանիշ: Առած-ասացվածքներում գերակայող արտահայտչամիջոցը *համեմատությունն* ու *համըմբռնումն* է, հանելուկներում՝ *խորհրդանշանն* ու *փոխաբերությունը*, խաղիկներում՝ *մակդիրներն* ու *կրկնությունները*, հեքիաթներում՝ *չափագանգումը*: Բայց և չկա որևէ արտահայտչաձև, որ ժանրային այդ ձևերում չկիրառվի:

Պատկերավորման միջոցներից *խորհրդանշանն* ու *փոխաբերությունը* **հանելուկներում** ավելի լայն կիրառություն ունեն և կազմում են հանելուկային բանաձևի հիմքը: Հանելուկային պատկերի կերպավորման կարևորագույն նդանակներ են *այլաբանությունը*, *անձնավորումը*. Այդ ժանրատեսակի կառուցվածքային բնորոշ հատկանիշը *հարցումային ձևակերպումն* է: Հանելուկներն աչքի են ընկնում նաև տաղաչափական ինքնատիպ առանձնահատկությամբ՝ հանգիտությամբ՝ խոսքի մեջ համանուն հնչյունների կրկնությամբ: Տաղաչափական որոշ նրևույթներ էլ պայմանավորված են բարբառի լեզվական առանձնահատկությամբ:

Առածները բանաձևային բանահյուսության մյուս ժանրերի համեմատությամբ գործառական լայն շրջանակներ են ընդգրկում: Առած-ասացվածքների պատկերային համակարգի հիմքն են կազմում *համեմատությունն* ու *համըմբռնումը*. Առածների բովանդակային յուրահատկություններից է նաև *նրգիծանքը*: Երգիծանքը առաձի դաստիարակչական էությունը բացահայտելու

կարևոր գործոն է: **Անճնավերումը** առածներում դառնում է մարդկային իրական հատկանիշների, առարկաների, երևույթների ճիշտ ընկալման ու գնահատման չափանիշ:

Ժանրային առանձնահատկությամբ պայմանավորված՝ **խաղիկները** որոշակիորեն տարբերվում են ոճական քննության ու գնահատանքի չափանիշներով: Խաղիկներում դրսևորվող ոճարտահայտության միջոցներից ամենալայն կիրառումն ունի **մակրոիրը**: **Համեմատությունն ու փոխաբերությունը** նույնպես խաղիկների պատկերային կառույցում շատ կենսունակ ու գործուն պատկերաձևեր են: Ուժեղացնելով խոսքի հուզական ներգործությունը՝ համեմատվող հատկանիշներն ավելի տպավորիչ են դարձնում նկարագրվող երևույթը՝ ընդլայնելով նաև բառերի իմաստային տիրույթները: **Կրկնությունը** խաղիկում կառուցվածքային տարր է՝ ժանրային առանձնահատկություն: Գրելթե բոլոր խաղիկներում հանգային ներդաշնակությունն ու շիթմային համաչափությունը առկա են, որոնք հարակցված են կամ հնչույթակրկնություններին, կամ բառակրկնություններին: Դրանք ապահովում են շիթմային չափերի համահունչությունը, ընդգծում հուզապրոմմների զգայնկալման խորությունը: Խաղիկներում լայնորեն կիրառվում են նաև **հակադրությունը, ճարտասանական հարցը, բացականչությունը, դիմումը**: Խաղիկներում **հնչյունները** նույնպես ունեն ոճական նկարագիր: Հնչյունային ոճական հնարանքները՝ **բազածայնույթը, առձայնույթը և հաճգը**, զուգորդում են իրար զգայականն ու պատկերայինը, արտահայտությանը հուզական մեծ լիցք հաղորդում: Բանահյուսական ժանրատեսակների համակարգում խաղիկը առանձնանում է տաղաչափական դրույթների ինքնատիպ ու յուրօրինակ դրսևորմամբ: Յուրաքանչյուր հնչյուն, բառ միտված են հանգ ու վանկի չափակարգի, շիթմի պահպանմանը: Երբեմն իմաստային կողմը կենտրոնականից դուրս է մնում՝ տեղը զիջելով չափակարգին: Վերջինս էլ խաղիկների տաղաչափական յուրահատկությունների դրսևորման կարևորագույն պայման է:

Ներիաթը բանահյուսական համալիր ժանր է՝ բոլոր բանահյուսական ժանրերի լեզվական ու ոճական առանձնահատկություններն ընդգրկող: Ոճարտահայտության միջոցները կիրառության լայն հնարավորություններով դրսևորվում են այդ ժանրատեսակում: Ներիաթում ոճական բոլոր միջոցները ուրույն դեր ու նշանակություն ունեն. դրանք միտված են պյուժետային ու բովանդակային տարրի գերակայությունն ապահովելուն, որն այդ դեպքում և՛ հերիաթի ժանրային նկարագիր է, և՛ կառուցվածքային առանձնահատկություն: Ոճանիշ յուրաքանչյուր միավոր հերիաթում նախ և առաջ կառուցվածքային միավոր է:

Ներիաթում իբրև բնագրային գերակայություն **հումորն** է՝ զուգակցված **չափազանցությանը**, որը հերիաթում ոճական հնարանք չէ, այլ ենթաբնագրային հղացք: Լեզվական, ոճական արտահայտչահամակարգի բոլոր տարրերը հերիաթում մեկ գործառույթ են իրականացնում՝ իրականի ու անիրականի, սովորականի ու անսովորի համադրություն **հիմքում անխախտ ունենալով հումորի հասնող առշանքի գերակայություն**: Ներիաթի լեզվակառուցվածքի ամենաբնորոշ հատկանիշը **հակադրությունների համադրությունն** է: Այն դրսևորվում է հերիաթային նախադրությանը, դառնում պյուժետային առանցք և վերջավորվում հերիաթային վերջաբանով: Գրելթե յուրաքանչյուր հերիաթ ունի նախադրություն՝ *«ինձ՛մ ա, չինձ՛ձ ա», «իլ՝ լ ա, չիլ՝ լ»*: Հակադրական-երկբայական այս նախաբանը

դառնում է ոճանիշ առանցք: *Հաստատում՝ ժխտումով, ժխտում՝ հաստատումով.* սա նաև հեքիաթի դիպաշարային կառուցվածքի հենքն է:

Հեքիաթը էպիկական բանահյուսության ժանր է և, բնականաբար, հեքիաթի լեզուն չունի քնարական ժանրատեսակներին հատուկ յղմանական չափը: Բայց բանահյուսության արձակ ստեղծագործություններում, հեքիաթներում նկատելի է լեզվական յղմանայության միտում: Այն զգալի է հատկապես հեքիաթային նախադրություններում ու վերջադրություններում: Օրինակներ՝ *Իլ³ / ա չիլ³ / մին կնեց:* *Էս կնգանն էլ իլ³ / ա մին թ³ մթ³ / ախճից:* *Չարը պատմվից, պարին հայտոյց:* Այդ յղմանիկ կրկնություններն անընդհատ փոփոխվում են, ընդհատվում արձակ, անդիթմ շարադրանքով, ինչն էլ գերծ է պահում հեքիաթի լեզուն միօրինակությունից ու միապաղաղությունից:

ԳԼՈՒԽ IV ԳՐԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանահյուսության լեզուն մշտապես գտնվում է երկու կարևոր գործոնների ազդեցության տակ՝ *փոխառությունների* և *գրական լեզվի*: Լեզվական այդ իրողությունները ուղեկցում են բարբառին նրա պատմական զարգացման ողջ ընթացքում:

Գրական լեզուն իր գերակա ազդեցությամբ աստիճանաբար սահմանափակում է բարբառների զարգացման հնարավորությունները և ինքնին նպաստում նրանց գրականացման գործընթացին: Այսօր այդ գործընթացն առավել քան ակնառու է, և բանահյուսության լեզվի քննությամբ փորձել ենք պարզել՝ ինչով է այն արտահայտվում, որոնք են այն պայմանավորող ու խթանող գործոնները, պատմական պայմանները, որոշել լեզվական տարբեր մակարդակներում նրա ազդեցության չափը:

ԳՐԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՈՂ ԵՎ ԽԹԱՆՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐ

Գրականացումը գրական լեզվի ազդեցությունն է բարբառի վրա, որն արտահայտվում է լեզվական բոլոր մակարդակներում:

Գրականացման՝ իբրև բարբառային իրողության առաջացումը պայմանավորված է մի շարք գործոններով, որոնցից յուրաքանչյուրը այս կամ այն կերպ խթանում է այդ գործընթացը: Դրանք են՝

1. Բանասացի կողմից նյութի հատորդումը. լեզվական մշակման առաջին փուլը կապվում է բանասացի կողմից նյութի փոխադրման հետ: Բարբառակիր բանասացը նյութը պատմելիս գրական տարրեր է ներմտնում՝ այն ավելի կիրթ ու գեղեցիկ հաղորդելու ակամա միտումնայությամբ:

2. Բանահավաքի կողմից նյութի վերափոխադրումը. բանահյուսական նմուշի վերամշակումը իրականացվում է բանահավաքի կողմից: Կարևորելով բովանդակային կողմը, հարագատ մնալով ժողովրդական մտածողությանը՝ յուրաքանչյուր բանահավաք կամա-ակամա իր լեզվի և ոճի միջոցով ներագրում է բարբառի վրա: Ու չնայած բանահյուսական նմուշները ժողովրդական մտածողությամբ ընդհանուր մեկ համակարգի մեջ են միավորվում, այնուամենայնիվ փոխադրված յուրաքանչյուր նմուշ նաև բանահավաքի լեզվամտածողության արտահայտությունն է: Գրականացումն էլ այդ արտահայտության՝ բանահավաքի միջամտության լեզվական իրացումն է, նրա

դրսերում մի ձևը: Բանահավաքի միջամտության (տվյալ դեպքում՝ գրականացմամբ արտահայտված) չափը պայմանավորված է նաև ստեղծագործության ժանրային առանձնահատկությամբ:

Բանահավաքի միջամտության հետ է կապվում գրականացման գործընթացը խթանող մեկ այլ գործոն՝ **տառադարձությունը**: Խոսվածքների համակարգվածության՝ հնչյունական և ձևաբանական առանձնահատկությունների հստակեցման ու ճշգրտման խնդրում այն կարևոր պայման է, որի չզոյությունը զգալիորեն նպաստում է գրականացման գործընթացին: Երբեմն էլ **բարբառի շինացությունն** է դառնում գրականացումը խթանող գործոն:

3. Գրականացմանը, գրական լեզվի մատչելիությանը նպաստող հանգամանքներ են **հեռուտառեսությունը, ռադիոն, գեղարվեստական գրականությունը, հաճախական շփումները գրականախոս միջավայրի հետ**:

4. Գրականացումը բարբառի պատմական զարգացման արդյունք է: Այդ գործընթացին նպաստում են ամենից առաջ **պատմաօտարակական պայմանները**՝ հասարակության պետական ու տնտեսական միասնությունը. տարածքային միասնությունը խիստ սահմանափակում է լեզվի ճյուղավորումները:

Լեզվական մակարդակներում գրականացման արտահայտությունների չափը տարբեր է: Բանահյուսական նմուշներում խոսվածքների չտարբերակվածությունը, ոչ հստակ տառադարձությունը կամ պարզապես նրա չզոյությունը ակամա հանգեցնում են **հնչյունական հավակարգի գրականացման**: **Բառային մակարդակում** գրականացումն արտահայտվում է գրական լեզվից մոծված բառերով: **Քերականական կառույցներում** գրականացումը դեռևս տարերային բնույթ ունի, բայց քերականական որոշ կարգերում այն միտվում է օրինաչափության վերածվելու:

ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ԱԶԻՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐՈՒ ԲԱՆԱՎՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱՍԱՊԱՏԱՐՈՒՄ

Տարբեր ժամանակներում տարբեր բանահավաքների կողմից գրառված բանահյուսական ստեղծագործություններում գրական լեզվի ազդեցությունը, գրական բառերի գործածության հաճախականությունը միատեսակ չէ: Եվ դա պայմանավորված է հիմնականում բանահավաքի անձնական գործոնով, ինչպես նաև բանահյուսական նմուշների գրառման տեղով, պայմաններով: Բացի այդ, բանահյուսության բառապաշարում գրական փոխառությունները գրականացման չափով, կիրառական հաճախականությամբ տարարժեք են և ներկայանում են հետևյալ շերտերով.

ա) Գրական բառեր, որոնք թեպետ պահպանում են իրենց գրական նրանքը և ժամանակակից լեզվագագորությունը ընկալվում են որպես այդպիսին, բայց ունեն բարբառային գրություն ու արտասանություն:

բ) Գրական բառեր, որոնք ունեն ընդգծված գրական բնույթ (գրականաձև) և սահմանափակ գործածություն: Դրանք չեն ձուլվում բարբառի բառային կազմին և մնում են գրական «օտարաբանությունների» շարքում:

Գրականացումը բարբառի պատմական զարգացման ծնունդ և արդյունք է. բանահյուսության լեզվի գրականացումը անխոսափելի է օրինաչափ երևույթ է, այն թափանցել է բանահյուսության լեզվի բառապաշարի շերտը, տարածվել լեզվական բոլոր մակարդակներում և մասնավոր դեպքերից վերածվել գործող օրինաչափության: **Իսկ նրբ բարբառը փոխադրվում է գրական լեզվի,**

բանահյուսությունը դադարում է արվեստ ու մշակույթ լինելուց, բարբառը մտածողության համակարգ է, արվեստ ու մշակութային իրողություն, իսկ բարբառային մտածողությունը բանահյուսության գոյության պայմանն է:

ԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Արցախի բանահյուսության լեզվի քննությունը հիմք է տալիս անելու հետևյալ եզրակացությունները.

1. Բանահյուսությունը անհատական փոխադրությամբ ժառանգորդված ժողովրդական ստեղծագործություն է, ուստի բանահյուսական նմուշները նախ և առաջ տվյալ ժողովրդի լեզվամտածողության արտահայտություն են և ծառայում են իբրև կարևորագույն աղբյուր նրա լեզվի (բարբառի) ուսումնասիրության համար: Այդ առումով բանահյուսական նմուշների փոխադրության ժամանակ անհրաժեշտ է տառադարձության պահպանումը, մինչև ընդ բանահավաքները ոչ միշտ էին հետևողական այդ հարցում: Հետևանքը լինում է այն, որ բանահյուսական ժառանգությունը գրավոր փոխադրելու պատճառով բարբառագիտական որոշ իրողություններ անտեսվում են, խախտվում են բարբառային, խոսվածքային առանձնահատկությունների պահպանման որոշ օրինաչափություններ, և, փաստորեն, բարբառի համակողմանի ուսումնասիրության համար բանահյուսությունը դառնում է ոչ հուսալի աղբյուր:

2. Արցախի բանահյուսության հնչյունական համակարգը նույնանում է Ղարաբաղի բարբառի հնչյունական համակարգին, առկա տարբերությունները ոչ ճիշտ տառադարձման արդյունք են:

3. Բառապաշարի մի շարք իրողությունների քննության համար կարևորվում են բառերի ծագումնաբանական ու իմաստաբանական վերլուծությունները:

Բառերն, ըստ ծագումնաբանության, բաժանել ենք **բնիկ բառեր**, **փոխառություններ**, **օտարաբանություններ** մասնաշերտերի:

3.1. Ըստ մեր հաշվումների՝ բանահյուսության լեզվում հնդեվրոպական արմատների թիվը հասնում է մոտ 660-ի: Այդ բառաշերտում բառային մի շարք միավորներ վկայված չեն հայերենի գրավոր հուշարձաններում, որոշ միավորների ծագումնաբանությունը ենթադրվում է ավելի հին, քան գրաբարյան ձևերինը, ինչպես նաև առկա են բարբառում անկախ գործածություն չունեցող, բայց բառակազմության մեջ հանդես եկող ու գրաբարյան ձևերից տարբերվող հնդեվրոպական արմատներ: Այդ բառաշերտի ուսումնասիրությունը, դրանց համակարգված քննությունը կնպաստի բարբառների կազմավորման ժամանակաշրջանի հստակեցմանը, գրաբար-բարբառ հարաբերակցության շրջանակների որոշմանը և մեծապես կօժանդակի Արցախի տարածքում վաղնջական շրջանից հայ լեզնիկական տարրի գոյության, բնակչության հայալեզու փաստարկի հիմնավորմանը:

3.2 Արևելյան լեզուներից կատարած փոխառությունները բանահյուսության բառապաշարում մեծ թիվ են կազմում՝ մոտ 3000: Ըստ ուսումնասիրության տվյալների՝ վաղ սերնդի խոսքում դրանք լայն կիրառում ունեն, իսկ նոր սերնդի խոսքում նրանց գործածությունը հետզհետե նվազում է: Ի տարբերություն արևելյան լեզուներից կատարած փոխառությունների՝ բարբառում ռուսերեն փոխառությունները անհամեմատ քիչ են՝ մոտ 1500, բայց գրեթե 3 անգամ ավելի, քան բանահյուսության լեզվում: Բանահյուսության լեզվում այդ բառաշերտի քննությունը գույց է տալիս, որ արտաքին միջնորդական փոխառությունների գործածությունը, պայմանավորված արդի գրական հայերենի ներգործությամբ,

աստիճանաբար սահմանափակվում է. ավելի գործուն ու կենսունակ են դառնում ներքին ոչ միջնորդական փոխառությունները:

3.3 Օտարաբանությունները սակավ կիրառություն ունեն բանախյուսության լեզվում, բայց դրանք կարևորվում են տվյալ ժողովրդի լեզվի ու մշակույթի, փոխառու ժողովրդի հոգեբանության ու աշխարհայացքի ուսումնասիրության տեսակետից:

3.4 Բառապաշարի բառիմաստային քննությունը կատարել ենք՝ մի կողմից՝ առանձնացնելով բառիմաստային որոշ ենթախմբեր, որոնք դրսևորում են իմաստափոխական հետաքրքիր իրողություններ և բնութագրում են բանախյուսության լեզվի բառապաշարի իմաստափոխական տեղաշարժերը, մյուս կողմից՝ քննել ենք հաճախական կիրառություն ունեցող փոխառյալ-մայրենի միավոր հակադրությամբ համանշային մի շարք գույգեր, որոնք գույց են տալիս բառապաշարի իմաստաբանական համակարգի զարգացման ընթացքը:

4. Քերականական կառուցվածքում՝ թե՛ ձևաբանական և թե՛ շարահյուսական մակարդակներում՝ դրսևորվող առանձնահատկությունները մեծապես պայմանավորված են բարբառի՝ արդի գրական հայերենի հետ ունեցած առնչություններով ու նաև բանախյուսական ստեղծագործությունների ժանրային յուրահատկություններով:

5. Լեզվի պատկերավորման և արտահայտչական միջոցները, լեզվական տարբեր մակարդակների ռճական հնարավորությունները բանախյուսության լեզվում՝ հմտորեն գուգորդվել ու կիրառվել են: Դրսևորվող ռճական շատ իրողություններ ստեղծագործությունների ժանրային առանձնահատկությամբ են պայմանավորվում. այս կամ այն ռճական հնարանքի ընտրությունը միտված է ստեղծագործությունների ժանրային նկարագրի բացահայտմանը և հանդես է գալիս իբրև տվյալ ժանրի կառուցվածքային հատկանիշ:

6. Գրական լեզվի ազդեցությունը մշտապես առկա է բարբառի, բանախյուսության լեզվի վրա: Այդ ազդեցության շրջանակների ընդգրկում կամ սահմանափակ լինելը սոցիալ-պատմական պայմաններով է թելադրվում: Գրական լեզուն ներագդում ու աստիճանաբար սահմանափակում է բարբառների զարգացման հնարավորությունները և նպաստում նրանց գրականացմանը:

Ատենախոսության թեմայով հրատարակվել են հետևյալ աշխատանքները.

1. Լեզվական անճշտություններն ու աղավաղումները արցախյան ժողովրդական խաղիկներում, Լեզվի և գրականության զարգացման հիմնախնդիրներ, Ստեփանակերտ, 2004, էջ 86-90:
2. Ղարաբաղի բարբառի հնչյունական համակարգի արտահայտությունը Արցախի բանախյուսության մեջ, ԱրՊՀ Գիտական տեղեկագիր, 2005, հ.10(հավելված), էջ 64-67:
3. Գրականացման՝ որպես լեզվական իրողության արժեքը բանախյուսության մեջ, «Ազգ և ժառանգություն» համահայկական երիտասարդական գիտաժողովի զեկուցումներ, Ստեփանակերտ, 2006, էջ 154-161:
4. Շաղկապների գործածության առանձնահատկությունները Արցախի բանախյուսության լեզվում, «Մերոպ Մաշտոց» համալսարանի լրատու, 2007, էջ 138-147:
5. Եղանականիշ բառերի իմաստային ու գործառական առանձնահատկությունները Արցախի բանախյուսության լեզվում, «Մերոպ Մաշտոց» համալսարանի 10-ամյա գործունեությանն ու Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին

ԿՎԻՐԱԿԱԾ միջազգային գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Ստեփանավերտ, 2007, էջ 67-68:

**МАРКАРЯН ЛУСИНЭ ГЕОРГИЕВНА
ЯЗЫК АРЦАХСКОГО ФОЛЬКЛОРА**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 “Армянский язык”

Защита диссертации состоится 25 апреля 2008г, по адресу 0015, Ереван, ул. Г. Лусаворича 15, в специализированном совете 019 Института языка им. Р. Ачаряна НАН РА

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена арцахскому фольклору. Работа состоит из введения, четырех глав, заключения и приложений.

Во введении обосновывается актуальность темы, её теоретическая и практическая значимость. Предлагается фактический материал исследования, а также определяются цели и задачи работы. Введение включает в себя также краткий обзор особенностей исторического процесса письменного описания арцахского фольклора, общей характеристики фольклорных жанров и записи фольклорных образцов.

В первой главе представляется различие фонетических систем в диалекте и фольклоре, и причины обуславливающие их. Проведён анализ словарного состава, путём его разделения на этимологические и семантические группы. Соответственно выделены некоторые подгруппы, анализ которых позволил нам обнаружить лексическую и семантическую ценность слов, входящих в эти группы.

Во второй главе проведён анализ грамматической структуры, путём сопоставления литературного языка и языка фольклора, и были выявлены сферы влияния литературного языка. Также представлены некоторые статистические данные, которые отражают особенности грамматической структуры фольклорных произведений.

В третьей главе рассматриваются стилистические особенности различных жанров, выявляя в них особенности применения стилистических приемов.

В четвертой главе кратко представлены слова, заимствованные из литературного языка, проявляющиеся на всех языковых уровнях. Также дается языковая оценка этой лексической группы, определяются факторы условия и причины содействующие этому процессу.

В заключении обобщены основные результаты работы, систематизированы и оформлены важнейшие аспекты.